

CRI(2017)2
Version bosnienne
Bosnian version



IZVJEŠTAJ ECRI-a O BOSNI I HERCEGOVINI

(peti ciklus monitoringa)

Usvojen 6. decembra 2016.

Objavljen 28 februara 2017.

ECRI Secretariat
Directorate General II - Democracy
Council of Europe
F-67075 STRASBOURG Cedex
Tel.: + 33 (0) 3 90 21 46 62
E-mail: ecri@coe.int

www.coe.int/ecri

**IZVJEŠTAJ ECRI-a O
BOSNI I HERCEGOVINI
(peti ciklus monitoringa)**

Usvojen 6. decembra 2016.
Objavljen 28 februara 2017.

SADRŽAJ

PREGOVOR	7
REZIME	9
NALAZI I PREPORUKE	11
I. ZAJEDNIČKE TEME	11
1. ZAKONSKI PROPISI PROTIV RASIZMA I RASNE DISKRIMINACIJE	11
- ODREDBE KRIVIČNOG ZAKONA.....	11
- ODREDBE GRAĐANSKOG I UPRAVNOG PRAVA	12
- DRŽAVNA SPECIJALIZIRANA TIJELA.....	13
2. GOVOR MRŽNJE	13
- PODACI.....	13
- RASISTIČKI POLITIČKI DISKURS	14
- RASISTIČKI GOVOR MRŽNJE U MEDIJIMA	14
- RASISTIČKI GOVOR MRŽNJE NA INTERNETU	15
- RASISTIČKI GOVOR MRŽNJE U OBLASTI SPORTA	15
- GOVOR MRŽNJE USMJEREN PROTIV LGBT OSOBA	16
- MJERE KOJE PREDUZIMAJU VLASTI	17
3. RASISTIČKO I HOMOFOBNO, ODNOSNO TRANSFOBNO NASILJE	18
- PODACI.....	18
- RASISTIČKO NASILJE.....	19
- HOMOFOBNO I TRANSFOBNO NASILJE	19
- MJERE KOJE PREDUZIMAJU VLASTI.....	20
4. POLITIKE INTEGRACIJE	21
- OPŠTI KONTEKST.....	21
- INTEGRACIJA U OBRAZOVNOM SEKTORU.....	21
- POVRATNICI	24
- NACIONALNE MANJINE	25
- ROMI	25
II. TEME SPECIFIČNE ZA BOSNU I HERCEGOVINU	28
1. PRELAZNE PREPORUKE ZA DALJNJE AKTIVNOSTI IZ ČETVRTOG KRUGA.....	28
2. PITANJA KOJA SE ODOSE NA EFEKTIVNOST NEZAVISNIH TIJELA KOJIMA JE POVJERENA BORBA PROTIV RASIZMA I RASNE DISKRIMINACIJE, PREMA OPŠTIM POLITIČKIM PREPORUKAMA ECRI-A BROJ 2 I 7.....	28
3. POLITIKE BORBE PROTIV DISKRIMINACIJE I NETOLERANCIJE PREMA LGBT OSOBAMA	29
- PODACI.....	29
- ZAKONSKI PROPISI.....	30
- DISKRIMINACIJA LGBT OSOBA U KLJUČNIM OBLASTIMA DRUŠTVENOG ŽIVOTA.....	31
PRELAZNE PREPORUKE ZA DALJNJE AKTIVNOSTI	33
SPISAK PREPORUKA	35
BIBLIOGRAFIJA	39

PREDGOVOR

Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI) osnovana je od strane Vijeća Evrope. Ona predstavlja nezavisno tijelo za praćenje ljudskih prava, specijalizirano za pitanja koja se odnose na rasizam i netoleranciju. Sastavljena je od nezavisnih i nepristrasnih članova, koji se imenuju na osnovu visokog moralnog autoriteta i priznate stručnosti u rješavanju problema rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije.

U okviru zakonom propisanih aktivnosti, ECRI obavlja monitoring u pojedinačnim zemljama i analizira situaciju u svakoj od država članica u pogledu rasizma i netolerancije i daje sugestije i prijedloge za rješavanje uočenih problema.

Kod ovog pojedinačnog pristupa sve se države članice Vijeća Evrope ravnopravno razmatraju. Rad se odvija u ciklusima od 5 godina, pri čemu se godišnje razmatra 9-10 zemalja. Prvi krug izvještaja bio je dovršen krajem 1998. a drugi krug krajem 2002. godine, treći krug izvještaja bio je dovršen krajem 2007. godine, dok je četvrti krug izvještaja završen početkom 2014. godine. Rad na petom krugu izvještaja započeo je u novembru 2012. godine.

Metode rada kod sastavljanja izvještaja obuhvataju analize dokumenata, posjetu dotičnoj zemlji i nakon toga povjerljivi dijalog sa državnim vlastima.

Izvještaji ECRI-a nisu rezultat istraga ili sudskih dokaza. Oni predstavljaju analize koje se zasnivaju na velikom broju informacija prikupljenih iz širokog kruga raznih izvora. Dokumentarne studije se zasnivaju na velikom broju domaćih i međunarodnih pisanih izvora. Posjeta na licu mjesta omogućava direktne susrete sa krugovima zainteresiranih strana (vladinih i nevladinih) u cilju prikupljanja detaljnih informacija. Proces povjerljivog dijaloga sa državnim vlastima omogućava ovim potonjim, ukoliko to smatraju neophodnim, da predlože izmjene i dopune nacrtu izvještaja, u cilju ispravljanja svih eventualnih materijalnih grešaka u izvještaju. Na kraju ovog dijaloga, ukoliko to žele, državne vlasti mogu zahtijevati da njihova gledišta budu priložena u dodatku konačnog izvještaja ECRI-a.

Peti krug pojedinačnih izvještaja se fokusira na četiri teme zajedničke za sve zemlje članice i to: (1) zakonodavna pitanja, (2) govor mržnje, (3) nasilje, (4) politike integracije i brojne teme specifične za svaku od njih. Prelazne preporuke date u četvrtom ciklusu koje nisu provedene ili su djelimično provedene tokom četvrtog ciklusa praćenja biti će propraćene u vezi sa pobrojanim temama.

U okviru petog ciklusa, ponovno je zatražena prioritetna implementacija dvije specifične preporuke odabrane od onih datih u izvještaju. ECRI će provesti proces privremenog praćenja ove dvije preporuke najkasnije dvije godine nakon objave ovog izvještaja.

Izvještaj koji slijedi sastavljen je od strane ECRI-a na vlastitu odgovornost. On se odnosi na situaciju do 30. juna 2016. godine, a svi događaji nakon tog datuma nisu obuhvaćeni analizom, niti uzeti u obzir u datim zaključcima i prijedlozima.

REZIME

Od usvajanja drugog ECRI-og izvještaja o Bosni i Hercegovini 7. decembra 2010. godine došlo je do napretka u nizu polja.

Seminari iz primjene zakona o zabrani diskriminacije i obuke na temu borbe protiv krivičnih djela počinjenih iz mržnje organizirani su za sudije, tužioce i policijske službenike.

Lokalni politički predstavnici obično vrlo brzo osuđuju napade na povratnike, a ministar pravde Kantona Sarajevo je osudio napad na skup LGBT zajednice u martu 2016. godine pozivajući da se incident istraži kao homofobni napad počinjen iz mržnje.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice je izradilo revidiranu strategiju za primjenu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma kojim su obuhvaćena prava povratnika, sa naglaskom na stambeno zbrinjavanje i infrastrukturu, kao i podrška pri zapošljavanju.

Vlasti su obavijestile ECRI da je problem diskriminacije na etničkoj osnovi u oblasti penzionog prava riješen.

Napredak je ostvaren u pogledu pristupa Roma identifikacionim dokumentima i provedbe revidiranog Akcionog plana iz 2010. godine o obrazovnim potrebama Roma. Učenici sada češće dobijaju knjige, školski pribor i finansijsku pomoć za prevoz i użinu. Kao rezultat toga stopa upisa romske djece u školu je povećana dok je stopa napuštanja škole smanjena.

ECRI pozdravlja ove pozitivne razvoje u Bosni i Hercegovini. Međutim, uprkos postignutom napretku, neka pitanja su i dalje razlog za zabrinutost.

Odredbe krivičnog, građanskog i upravnog prava još uvijek nisu u potpunosti u skladu sa Opštom političkom preporukom ECRI-ja br. 7 o nacionalnom zakonodavstvu za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije.

Međuetničke tenzije i propratni stepen govora mržnje su i dalje visoki. Političari i mediji koriste govor mržnje, a vlasti ne preduzimaju dovoljno aktivnosti protiv toga. Govor mržnje protiv LGBT osoba je također problem i napadi na skupove LGBT nisu rezultirali neophodnim gonjenjem te tako nije obezbjeđeno efektivno sredstvo za sprječavanje ponavljanja ovakvih krivičnih djela.

U oblasti obrazovanja i dalje postoje etnički podjeljeni obrazovni sistemi a političke elite tri glavne etničke grupe ne pokazuju spremnost da uvedu inkluzivne i integrisane škole. ECRI žali što se nije obratila pažnja ni na jednu od preporuka iz 2010. godine u ovom pogledu.

Nedostatak napretka u pogledu provedbe presude Evropskog suda za ljudska prava (ECtHR) u predmetu *Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine* predstavlja još jedan primjer uporne nespremnosti da se prevaziđe etnička podjela zemlje u korist razvoja inkluzivnog društva.

Uprkos naporima na provođenju revidirane strategije za povratnike, izgrađena je samo polovina planiranih stambenih jedinica dok je stopa provedbe u drugim oblastima revidirane strategije čak i niža. Dakle, pogodno okruženje za sve povratnike je još uvijek nedostižno.

Što se tiče situacije u pogledu Romske zajednice, državni akcioni planovi nisu u potpunosti provedeni i situacija u kojoj se Romi nalaze je i dalje okarakterisana visokim stepenom socijalne isključenosti.

Institucija ombudsmena, koja ima složen proces donošenja odluka, nije dovoljno kadrovski popunjena dok je samo 50% njenih preporuka provedeno. Osim toga, predstojeći zakonski propis bi mogao uticati na njenu finansijsku nezavisnost.

U ovom izvještaju ECRI od vlasti traži da preduzmu aktivnosti u više oblasti, te u tom kontekstu daje niz preporuka, uključujući i sljedeće.

Vlasti trebaju odredbe krivičnog, građanskog i upravnog prava, generalno, uskladiti sa Preporukom o opštoj politici ECRI-a br. 7 o nacionalnom zakonodavstvu za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije

Vlasti trebaju, zajedno sa nevladinim i međunarodnim organizacijama, izraditi sveobuhvatnu strategiju suzbijanja govora mržnje kao i aktivnosti za unaprijeđenje tolerancije prema LGBT osobama. Također trebaju ocijeniti aktivnosti na izvođenju obuka na temu krivičnih djela počinjenih iz mržnje kako bi napravili neophodne izmjene prilikom njihovog proširivanja.

Svi oblici segregacije u školama moraju prestati, uključujući „dvije škole pod jednim krovom“ i monoetničke škole. Zajedničko jezgro nastavnog plana i programa se treba u potpunosti primjenjivati i dalje razraditi. Vlasti bi također trebale osigurati inkluzivno i nediskriminirajuće okruženje za učenje u svim školama kao i uklanjanje svih simbola koji predstavljaju etničku ili vjersku pristrasnost.*

Revidiranu strategiju za povratnike treba u potpunosti provesti. Vlasti također trebaju izraditi, provesti i financirati sveobuhvatnu i integrisanu državnu strategiju Roma. Osim toga, Bosna i Hercegovina treba provesti presudu ECtHR-a u predmetu Sejdić i Finci.

Vlasti trebaju ojačati kapacitete Institucije ombudsmena da efektivno provodi svoje aktivnosti u borbi protiv diskriminacije. To treba obuhvatiti, inter alia, pojednostavljen proces donošenja odluka, odgovarajuće povećanje finansijskih sredstava, dovoljno kadrovskih resursa i kampanje na podizanju svijesti. U kontekstu planiranih izmjena i dopuna Zakona o ombudsmenu, Institucija treba da je u mogućnosti da zadrži svoju punu finansijsku nezavisnost od vlasti. Nadalje, vlasti trebaju povećati svoje napore na promovisanju provođenja preporuka Institucije ombudsmena.*

* Ova preporuka će biti predmetom procesa privremenog praćenja od strane ECRI-ja najkasnije dvije godine nakon objavljivanja ovog izvještaja.

NALAZI I PREPORUKE

I. Zajedničke teme

1. Zakonski propisi protiv rasizma i rasne diskriminacije¹

- Odredbe krivičnog zakona

1. Država se sastoji od dva entiteta, odnosno od Federacije Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu „Federacija“) koja je dalje podjeljena na deset kantona od kojih svaki ima svoju vladu, i Republike Srpske (u daljem tekstu „RS“). Osim toga, Distrikt Brčko, koji je bio predmet spora dva entiteta nakon rata 1992-1995, formiran je 1999. godine kao autonomna oblast nakon procesa arbitraže kojeg je vodila međunarodna zajednica. Pravni poredak odražava ovu situaciju, pa tako osim Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu „KZBiH“), dva entiteta i Distrikt Brčko imaju svaki svoje krivično zakonodavstvo.
2. Generalno govoreći, odredbe KZBiH odražavaju brojne ECRI-ve preporuke koje se odnose na upotrebu krivičnog zakona a koje su sadržane u Preporuci o opštoj politici br. 7 o nacionalnom zakonodavstvu za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije. Odgovarajuće odredbe sadržane su u članovima 145, 145(a), 171. i 176. KZBiH². Neke odredbe, međutim, nisu u potpunosti u skladu sa Preporukom o opštoj politici br.7 te i dalje postoje različiti nedostaci.
3. Jezik, boja kože i državljanstvo nisu uvršteni u osnove pobrojane u ranije pomenutim članovima. Seksualna orijentacija i rodni identitet također nedostaju. KZBiH ne sadrži odredbe za kriminalizaciju javne uvrede i klevete ili prijetnje, ili javnog izražavanja ideologije koja, zbog rasističkih ciljeva, propagira superiornost ili potcjenjuje ili omalovažava nekoga na osnovu rase, boje kože, jezika, vjeroispovjesti, nacionalnosti, ili nacionalnog ili etničkog porijekla. Također nema odredbi kojima se kriminalizira formiranje i predvođenje grupa koje promoviraju rasizam, ili podrška takvim grupama i učešće u njihovim aktivnostima. Nadalje, javno širenje ili podjela, ili proizvodnja i skladištenje s ciljem javnog širenja i podjele pisanog, slikovnog ili drugog materijala, zbog rasističkih ciljeva, također nije kriminalizirana. Osim toga, javno negiranje, umanjivanje, opravdavanje ili odobravanje krivičnih djela genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina, zbog rasističkih ciljeva, nije izričito zabranjeno.
4. Nije bilo izmjena i dopuna KZBiH od posljednjeg izvještaja ECRI-a u kome je, inter alia, preporučeno uvođenje rasističkih pobuda kao otežavajuće okolnosti. Na entitetskom nivou, međutim, 2010. godine napravljene su odgovarajuće izmjene Krivičnog zakona RS. Članom 37. Zakona uspostavlja se otežavajuća okolnost za krivična djela motivisana mržnjom sa spiskom osnova uključujući rasno, nacionalno i etničko porijeklo, jezik, vjerska uvjerenja, boju kože i seksualnu orijentaciju. Isto tako, članom 49. Krivičnog zakona Distrikta Brčko uspostavlja se otežavajuća okolnost za krivična djela motivisana mržnjom sa spiskom osnova uključujući iste osnove. Rodni identitet ni u ovom slučaju nije obuhvaćen.
5. Slične izmjene i dopune Krivičnog zakona Federacije predložene su 2010. godine, ali nisu usvojene. Zakon obuhvata unaprijeđenja u pogledu kazni za određena djela kao što je ubistvo, ozbiljne tjelesne povrede ili silovanje ukoliko su počinjeni na rasnoj, nacionalnoj ili vjerskoj osnovi³. 2013. i 2014. godine

¹ Prema Preporuci o opštoj politici ECRI-a br.7 „rasizam“ znači vjerovanje da osnova kao što je „rasa“, boja kože, jezik, vjeroispovjest, nacionalnost ili nacionalno ili etničko porijeklo opravdava omalovažavanje osobe ili grupe osoba, ili ideju o nadmoći osobe ili grupe osoba. Prema Preporuci o opštoj politici br. 7, „rasna diskriminacija“ znači svako različito postupanje na osnovu „rase“, boje kože, jezika, vjeroispovjesti, nacionalnosti ili nacionalnog ili etničkog porijekla koje nema nikakvo objektivno i razumno opravdanje.

² Krivični zakon Bosne i Hercegovine (iz 2003, izmjenjen i dopunjen 2015).

³ Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine (2003, izmjenjen i dopunjen 2011).

pokrenute su dvije inicijative za izmjenu i dopunu Krivičnog zakona Federacije s ciljem da se definira krivično djelo mržnje i da se obezbjede srazmjerne kazne za djela počinjena iz mržnje. Predstavnički dom Federacije je usvojio oba prijedloga, ali su odbačena u Domu naroda. Vlasti su obavijestile ECRI da će vlada Federacije nastaviti da predlaže pomenute izmjene i dopune.

6. ECRI preporučuje da vlasti usklade Krivični zakon Bosne i Hercegovine, generalno, sa Preporukom o opštoj politici br. 7 kao što je naznačeno u ranijim stavkama; a naročito bi trebale izričito (i) dodati jezik, boju kože, državljanstvo, seksualnu orijentaciju i rodni identitet pobrojanim osnovama u članovima 145, 145a, 171 i 176; (ii) kriminalizirati rasističke uvrede, klevete i prijetnje, kao i javno izražavanje ideologije koja, zbog rasističkih ciljeva, propagira superiornost ili potcjenjuje ili omalovažava grupu osoba na osnovu rase, boje kože, jezika, vjeroispovjesti, nacionalnosti, ili nacionalnog ili etničkog porijekla; (iii) zabraniti formiranje i predvođenje grupa koje promoviraju rasizam, kao i podršku takvim grupama i učešće u njihovim aktivnostima; (iv) zabraniti javno širenje ili podjelu, ili proizvodnju i skladištenje s ciljem javnog širenja i podjele, pisanog, slikovnog ili drugog materijala sa rasističkim sadržajem, a zbog rasističkih ciljeva; i (v) kriminalizirati javno negiranje, umanjivanje, opravdavanje ili odobravanje krivičnih djela genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina, zbog rasističkih ciljeva. Osim toga, rasna i homofobična, odnosno transfobična pobuda se trebaju uvesti kao otežavajuće okolnosti na državnom i entitetskom nivou, gdje to već nije slučaj.

- **Odredbe građanskog i upravnog prava**

7. Što se tiče primjene građanskog i upravnog prava za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije, ECRI ističe da se članom II, stav 4, Ustava zabranjuje diskriminacija, inter alia, na osnovu rase, boje kože, jezika, vjere, nacionalnog porijekla ili povezanosti sa nacionalnom manjinom⁴. Osim toga, Zakon o zabrani diskriminacije usvojen 2009. godine⁵ (u daljem tekstu „Zakon o zabrani diskriminacije“), koji se primjenjuje u cijeloj zemlji, među pobrojanim osnovama nabroja rasu, boju kože, jezik, vjeroispovjest, etničko porijeklo i vjeroispovjest, kao što je preporučeno u Preporuci o opštoj politici ECRI-a broj 7, stavka 5, kao i seksualnu orijentaciju. Državljanstvo i rodni identitet, međutim, nisu uvršteni u pobrojane osnove.
8. Zakon o zabrani diskriminacije odražava većinu preporuka ECRI-a u pogledu primjene građanskog prava sadržanih u Preporuci o opštoj politici broj 7. Međutim, i dalje postoje određeni nedostaci. Član 4. Zakona obuhvata većinu oblika diskriminacije pobrojanih u stavci 6. Opšte političke preporuke ECRI-a broj 7, ali ne i diskriminaciju udruživanjem i najavljenju namjeru diskriminacije. Osim toga, Zakonom se ne propisuje da diskriminirajuće odredbe sadržane u pojedinačnim ili kolektivnim ugovorima ili sporazumima, unutarjim pravilnicima preduzeća, pravilima kojima se uređuju profitna ili neprofitna udruženja i pravilima kojima se uređuju nezavisna zanimanja i organizacije radnika i poslodavaca treba izmijeniti ili proglasiti nevažećim, kao što je to preporučeno u Preporuci o opštoj politici br. 7, stavka 14⁶. Nadalje, nema obaveze suzbijanja javnog finansiranja organizacija, ili političkih stranaka, koje promoviraju rasizam⁷.
9. ECRI preporučuje da vlasti usklade građansko i upravno pravo, generalno, sa Preporukom o opštoj politici br. 7 kao što je naznačeno u ranijim stavkama; a naročito trebaju izmijeniti i dopuniti Zakon o zabrani diskriminacije da izričito:

⁴ Ustav Bosne i Hercegovine (1995).

⁵ Zakon o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine (2009).

⁶ Zakon o zabrani diskriminacije (2009); i zakoni o radu Federacije (1999) i RS (1999).

⁷ Zakon o udruženjima i fondacijama Bosne i Hercegovine (2008) i Zakon o finansiranju političkih stranaka (2012).

(i) obuhvati državljanstvo i rodni identitet kao zabranjene osnove; (ii) zabrani djela diskriminacije udruživanjem i najavljenju namjeru diskriminacije; (iii) stvori obavezu izmjene i dopune ili proglašavanja nevažećim diskriminirajućih odredbi sadržanih u ugovorima, sporazumima i pravilima u oblasti zapošljavanja ili internim pravilnicima udruženja ili stručnih tijela, kao što je to preporučeno u Preporuci o opštoj politici ECRI-a br. 7, stavka 14. Osim toga, vlasti trebaju uvesti odredbe kako bi se suzbilo javno finansiranje rasističkih političkih stranaka ili organizacija.

10. Nedostatak napretka u pogledu provedbe presude Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine se razmatra u dijelu I.4.

- **Državna specijalizirana tijela⁸**

11. Zakonodavstvo koje se tiče mandata i ovlaštenja Institucije ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu „Institucija ombudsmena“) je generalno u skladu sa Preporukom o opštoj politici ECRI-a broj 7. Međutim, Institucija ombudsmena ne može da predstavlja žrtve u postupcima pred sudom, kao što je to preporučeno u stavci 24. Preporuke o opštoj politici br. 7⁹.

12. ECRI preporučuje da vlasti Instituciji ombudsmena daju pravo i kapacitete da predstavlja žrtve u postupcima pred sudom u predmetima diskriminacije.

13. Za više informacija o efektivnosti Institucije ombudsmena vidite dio II.2.

2. Govor mržnje¹⁰

- **Podaci**

14. Nema zvaničnih raspoloživih statističkih podataka o korištenju rasističkog govora mržnje u zemlji. Misija Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi (u daljem tekstu „Misija OSCE-a“), međutim, primjećuje da je govor mržnje i dalje dio svakodnevnog života u Bosni i Hercegovini i da često dolazi do incidenata u političkom diskursu¹¹. Govor mržnje je obično zasnovan na etničkom ili povezanom vjerskom identitetu. Ovaj problem predstavlja razlog za posebnu zabrinutost države, jer korištenje takve retorike dodatno produbljuje već ukorijenjeno neprijateljstvo i nepovjerenje između tri glavne etničke grupe (Bošnjaci, Hrvati i Srbi). Osim toga, Misija OSCE-a je 2013. godine izvjestila o brojnim prijetnjama, uključujući i ozbiljan slučaj na području Gračanice gdje je srpskim porodicama priječeno da će im zapaliti kuću, ubiti djecu i silovati žene¹². OSCE je već 2012. godine izvjestio o tri slučaja prijetnji etničkim Bošnjacima i Srbima¹³.

⁸ Nezvisna tijela kojima je izričito povjerena borba protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma, netolerancije i diskriminacije na osnovama kao što su etničko porijeklo, boja kože, državljanstvo, vjera i jezik (rasna diskriminacija) na državnom nivou.

⁹ Treba također istaći da Zakon o građanskom postupku Bosne i Hercegovine ne sadrži mogućnost *amicus curiae*.

¹⁰ Za definiciju „govora mržnje“ vidjeti Preporuku br. R (97) 20 Odbora ministara zemljama članicama o „govoru mržnje“, usvojenu 30.10.1997.

¹¹ OSCE (18. juni 2015). Transparency International Bosne i Hercegovine (2013): 197.

¹² OSCE/ODIHR (2014). - OSCE/ODIHR u svojim statistikama o zločinima počinjenim iz mržnje obuhvata slučajeve prijetnji ili podsticanja na nasilje, ali ne i govor mržnje per se. Vidjeti stavku 39 u daljem tekstu i OSCE-ovu definiciju zločina počinjenog iz mržnje koja se može naći na <http://hatecrime.osce.org/what-hate-crime>.

¹³ OSCE/ODIHR (2013).

- Rasistički politički diskurs

15. Zbog institucionalnog uređenja zemlje, koja je snažno podijeljena duž etničkih linija, politička klima je naročito pogodna upotrebi govora mržnje¹⁴. Uprkos preporukama koje je ECRI u tom pogledu dao u svom izvještaju iz 2010. godine (stavke 46 do 48), političari i dalje često koriste govor mržnje u predizbornoj kampanji kako bi nastavili da okupljaju glasače iz svoje etničke grupe oko etničko-nacionalističkog govora. U tom kontekstu političari često iznose kontroverzne reference vezane za ratna događanja kako bi rasplamsali etničku mržnju.
16. Na primjer, 20. marta 2016. godine predsjednik RS Milorad Dodik učestvovao je na zvaničnoj svečanosti otvaranja studentskog doma na Palama koji je ime dobio po vođi bosanskih Srba Radovanu Karadžiću. Skup je održan dok se Karadžiću sudilo na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (ICTY), koji ga je 24. marta 2016. godine proglasio krivim za genocid, ratne zločine i zločine protiv čovječnosti i osudio ga na 40 godina zatvora. Objavljeno je da je tokom ovog događaja Dodik televizijskom novinaru rekao „poštujem Radovana Karadžića kao čovjeka od snage i karaktera“¹⁵. Njegovo pristustvo je široko protumačeno kao dio političke kampanje da se privuku srpski nacionalistički glasači u RS prije lokalnih izbora 2016. godine.
17. U tom pogledu ECRI također primjećuje da je ulica u većinskom bošnjačkom gradu Bihaću dobila ime po Rasimu Deliću, bivšem komandantu bošnjačke vojske koga je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju 2008. godine osudio za ratne zločine. U Mostaru je nekoliko ulica dobilo ime po vođama fašističkog ustaškog režima kao što su Mile Budak i Jure Francetić, koji su tokom Drugog svjetskog rata saradivali sa nacistima. U aprilu 2016. godine i općinsko vijeće većinskog hrvatskog naselja Čapljine je odlučilo da ulici dâ ime po Mili Budaku¹⁶.
18. ECRI snažno preporučuje da odgovarajuće vlasti promijene sve nazive javnih mjesta, kao što su studentski dom na Palama i ulice koje su imena dobile po ratnim zločincima i saradnicima nacista, koji bi mogli dovesti do javnog negiranja, umanjivanja, opravdavanja ili odobravanja genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina, zbog rasističkih ciljeva, te da se u budućnosti suzdrže od upotrebe takvih naziva.

- Rasistički govor mržnje u medijima

19. Organizacija medija Jugoistočne Evrope (SEEMO) je 2011. godine izrazila zabrinutost zbog medijske situacije u zemlji, naglašavajući da javni emiteri i mediji u privatnom vlasništvu odražavaju etničke podjele¹⁷. Nekoliko nevladinih organizacija uključenih u praćenje medija izvijestili su da se ova situacija od tada nije promijenila. Mediji su i dalje u velikoj mjeri instrumentalizirani od strane političkih elita koje koriste govor mržnje¹⁸. Kao rezultat toga, govor mržnje je postao uobičajena pojava u medijima¹⁹.

¹⁴ Medijski institut Albanije (2014): 58-59.

¹⁵ Balkan Insight (21. mart 2016). – Vidi i stavke 3 i 6 u dijelu I.1 o preporuci ECRI-a u pogledu javnog negiranja, umanjivanja, opravdavanja ili odobravanja genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina, zbog rasističkih ciljeva.

¹⁶ Balkan Insight (23. juni 2016); Nezavisne novine (18. april 2016); i Večernji list BiH (30. juli 2014).

¹⁷ Organizacija medija Jugoistočne Evrope (2011): 3.

¹⁸ Transparency International Bosne i Hercegovine (2013): 189.

¹⁹ Ibid.: 192.

20. Medijske kuće i dalje često podliježu jednostranom izvještavanju, namjernom netačnom prikazivanju i stereotipima²⁰. Osim toga, doslovno citiranje izraza govora mržnje bez neophodnih objašnjenja, kritike i uređivačke distance je uobičajeni problem koji dovodi do prenošenja poruka mržnje. Praćenje koje je 2013. godine provelo Udruženje novinara u oblasti štampanih, online medija i emitera našlo je 485 stavki koje su uključivale govor mržnje. Vijeće za štampu je 2013. primilo 83 pritužbe koje se tiču govora mržnje, što predstavlja povećanje od 60% u odnosu na 2012. godinu²¹. Ove brojke, međutim, pokazuju samo dio problema, s obzirom da nema sveobuhvatnog prikupljanja podataka. OSCE je utvrdio da se govor mržnje u medijima, uključujući na društvenim medijima i u televizijskim debatama, naročito povećao tokom kampanje za opšte izbore 2014²².
21. U medijima također postoji i trend podsticanja netolerancije na etničkoj i vjerskoj osnovi na način što se te grupe određuju kao „ostali“. To se radi, na primjer, korištenjem negativnih metonimijskih imenitelja za grupe umjesto njihovog direktnog imenovanja²³. Primjer je kada se Srbi oslovljavaju „četnicima“ (srpske paravojne snage tokom Drugog svjetskog rata) kako bi se diskreditovali²⁴. Članak pod nazivom „Mješano meso“ je 2012. godine objavljen na Internet stranici Glasa Srpske u kome su metonimijski imenitelji korišteni u zagovaranju protivljenja međuetničkim brakovima i očuvanja etničke „čistoće“²⁵.
- **Rasistički govor mržnje na Internetu**
22. Online mediji se sve više koriste za prenošenje govora mržnje²⁶, a naročito prostor za komentare na portalima sa vijestima, u Internet izdanjima štampanih medija i na specijaliziranim Internet forumima²⁷. Prema studiji praćenja medija koju je 2012. godine provelo Udruženje novinara, najdirektniji primjeri govora mržnje u online medijima su nađeni u prostoru za komentare. Govor mržnje, predrasude i stereotipi su, međutim, prisutni i u člancima na Internetu kao što je to slučaj koji je pomenut u stavci 21 ranije u tekstu²⁸. Vijeće za štampu je 2011. godine pokrenulo kampanju protiv govora mržnje na Internetu pod nazivom „Niste nevidljivi“. Kao rezultat kampanje podizanja svijesti javnosti i pozivanja korisnika Interneta da prijave govor mržnje, organizatori su 2013. primili 200 pritužbi a 2014. godine 594 pritužbe. Vijeće za štampu ukazuje urednicima online sadržaja na ove slučajeve i pokušava da ispregovara njihovo uklanjanje. Oko 20 slučajeva je proslijeđeno policiji radi istražnih radnji.
- **Rasistički govor mržnje u oblasti sporta**
23. U martu 2014. fudbalski meč igran u RS između juniorske reprezentacije Bosne i Hercegovine i juniorske reprezentacije Srbije morao je biti prekinut zbog

²⁰ International Research & Exchanges Board (IREX) (2014): 20.

²¹ Ibid.: 6.

²² OSCE/ODIHR (12. oktobar 2014): 2.

²³ Medijski institut Albanije (2014): 58.

²⁴ Ibid.: 59-60.

²⁵ Pejaković (2012); vidi i: Bieber (2012).

²⁶ Medijski institut Albanije (2014): 57.

²⁷ Transparency International Bosne i Hercegovine (2013): 191; i Internews u Bosni i Hercegovini (2014): 6.

²⁸ Internews u Bosni i Hercegovini (2014): 6-8.

uvrijedljivog skandiranja u znak podške genocidnom masakru u Srebrenici 1995. godine²⁹.

24. Nekoliko incidenata antisemitskog govora mržnje prijavljeno je u oblasti sporta. U avgustu 2014. tokom utakmice kvalifikacija za evropsko košarkaško prvenstvo u Tuzli, navijači su razvili transparent na kome je bila nacrtana izraelska zastava sa svastikom u sredini umjesto Davidove zvijezde. U junu 2015. tokom fudbalske utakmice između Bosne i Hercegovine i Izraela, pjevane su antisemitske pjesme³⁰. U aprilu 2015. grupa fudbalskih navijača iz Bosne i Hercegovine koji su bili u posjeti Beču skandirali su parole poput „ubij Židova“³¹.
 25. ECRI ohrabruje vlasti da na djelotvoran način koriste Preporuku o opštoj politici ECRI-a broj 12 o borbi protiv rasizma i rasne diskriminacije u oblasti sporta kako bi riješili problem podsticanja rasne mržnje tokom sportskih događaja.
- **Govor mržnje usmjeren protiv LGBT osoba**
26. LGBT zajednica u Bosni i Hercegovini je generalno suočena sa medijskim izvještavanjem zasnovanim na negativnim stereotipima na način da se predstavljaju kao opasnost po etno-nacionalne identitete ili po „prirodno uređenje društva“. Sarajevski otvoreni centar, koji prati govor mržnje protiv LGBT osoba, dokumentovao je 17 pojava govora mržnje 2013. godine i skoro 42 takve pojave 2014. godine³².
 27. U novembru 2013. islamski časopis Saff³³ objavio je seriju članaka u kojima optužuje članove LGBT zajednice i one koji ih podržavaju za širenje homoseksualizma među djecom kroz programe čiji je cilj sprječavanje rodno zasnovanog nasilja. Nakon prigovora čitalaca koji su tražili da se taj tekst ukloni, iz časopisa su odgovorili člankom u kojem su naveli da se radi o koordiniranom napadu „pedera“ na Saff³⁴.
 28. Negativni stavovi prema LGBT zajednici prisutni su i među političarima. U avgustu 2013. ministar kulture, sporta i omladine Federacije se osvrnuo na pitanje parade ponosa LGBT u zemlji. Smatrao je da su parade ponosa oblik ugnjetavanja većine od strane manjine³⁵.
 29. Prethodnih godina je LGBT zajednica sve više postala predmet mržnje na Internetu kroz komentare korisnika kao i na društvenim mrežama³⁶. Komentari u kojima se poziva na nasilje nad LGBT osobama su također primijećeni, a naročito na stranicama klix.ba i na Facebooku³⁷. Facebook grupa koja se protivi LGBT paradi ponosa u Sarajevu je 2014. godine promovirala govor mržnje i pozivala na nasilje nad LGBT osobama³⁸.

²⁹ Balkan Insight (12. mart 2014). – ICTY je utvrdio da masakr u Srebrenici 1995. godine predstavlja genocid: ICTY (Žalbeno vijeće) presuda u predmetu Tužilac protiv Krstića (19. april 2004). Vidjeti i stavke 3 i 6 u dijelu I.1.

³⁰ Balkanist (15. juni 2015).

³¹ The Local (5. april 2015).

³² Sarajevski otvoreni centar (2013): 16; Sarajevski otvoreni centar (2014): 17.

³³ Dok neki posmatrači smatraju da Saff promovira konzervativan oblik Islama (vidjeti Međunarodnu kriznu grupu (2013): 16), drugi vide časopis kao blizak radikalnim islamskim krugovima (Balkan Insight (28. april 2015)).

³⁴ Sarajevski otvoreni centar (2013): 15-16.

³⁵ Ibid.

³⁶ Albanski medijski institut (2014): 63-64.

³⁷ Internews u Bosni i Hercegovini (2014): 8.

³⁸ Ibid.

- **Mjere koje preduzimaju vlasti**

30. ECRI smatra da je govor mržnje razlog za posebnu zabrinutost, jer često predstavlja prvi korak u procesu ka stvarnom nasilju. Odgovarajući odgovori na govor mržnje obuhvataju kanale za provođenje zakona (krivične i administrativne sankcije, pravni lijekovi građanskog prava), ali i druge mjere za borbu protiv njegovih štetnih uticaja kao što je samoregulisanje i kontragovor.

- *Odgovori krivičnog, upravnog i građanskog prava*

31. ECRI od vlasti nije dobio nikakve informacije vezane za moguće slučajeve u kojima je podsticanje na rasnu mržnju procesuirano. Kao što je gore pomenuto u dijelu I.1, nema krivičnog zakonodavstva kojim se izričito zabranjuje govor mržnje zasnovan na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu³⁹. Sarajevski otvoreni centar, koji prati govor mržnje protiv LGBT osoba, izjavio je da je u 2013. godini policiji prijavljeno 11 incidenata koju su direktno podstakli nasilje, koja ih nije prpratila⁴⁰.

32. U Kodeksu za štampu i online medije iz 2011. godine u članu 3. zabranjuje se govor mržnje na osnovu, inter alia, etničke pripadnosti, nacionalnosti, rase, religije, pola i seksualne orijentacije. Samoregulatorno Vijeće za štampu prati primjenu ovih odredbi za štampane i online medije. Reaguje na pritužbe o govoru mržnje, pokušavajući da posreduje i ispregovara uklanjanje spornog sadržaja i/ili objavljivanje odricanja ili izvinjenja. Odluke Vijeća za štampu, međutim, nisu zakonski obavezujuće i samo Vijeće nema ovlaštenje da nametne sankcije za incidente govora mržnje. Što se tiče slučajeva online govora mržnje koje je Vijeće za štampu uputilo policiji (vidjeti stavku 21 ranije u tekstu), rijetko se desilo da je tužilaštvo kontaktiralo Vijeće niti je Vijeće dobivalo povratne informacije. Takva vrsta daljih aktivnosti tužilaca, kao i generalno bliži radni odnos između vlasti koje rade na provođenju zakona i Vijeća za štampu, bi očigledno olakšao nastojanja da se suzbije govor mržnje.

33. Regulisanje govora mržnje kod emitera je zasnovano na Kodeksu o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija iz 2011. godine. Članom 3. Kodeksa zabranjuje se emitovanje sadržaja koji uključuju predrasude dok se članom 4. zabranjuje podsticanje na mržnju, nasilje i diskriminaciju. Regulatorna agencija za komunikacije (u daljem tekstu „RAK“), nezavisno javno tijelo koje je nadležno za telekomunikacije i emitovanje u cijeloj zemlji, ima mandat da prati primjenu Kodeksa. Agencija može izdavati upozorenja, kazne i suspenzije emiterima koji krše načela vezana za govor mržnje⁴¹. Iako RAK ima određena ovlaštenja da djeluje ex officio, u praksi se oslanja na primanje pojedinačnih pritužbi. Prema vlastima, RAK je primio i obradio samo 10 pritužbi koji se odnose na navode o govoru mržnje na osnovama koje su bitne za ECRI u periodu od 2011 do juna 2015. godine. Agencija je utvrdila da samo dva slučaja krše zabranu govora mržnje iz Kodeksa. Oba slučaja su se odnosila na govor mržnje protiv LGBT osoba, a odgovarajuća televizijska stanica je kažnjena sa 2.000, odnosno 4.000 konvertibilnih maraka (1.025, odnosno 2.050 eura).

34. Centralna izborna komisija (CIK) ima mandat da prati izborne kampanje i može sankcionisati kandidate koji koriste govor mržnje, ali samo ukoliko do takvih incidenata dođe u roku od 30 dana prije datuma održavanja izbora. Sankcije uključuju novčane kazne i brisanje kandidata sa izbornog spiska. Prema informacijama koje je CIK dao delegaciji ECRI-a, ovaj pristup je pokazao rezultate i kandidati se sada suzdržavaju od korištenja govora mržnje tokom praćenog predizbornog perioda. Međutim, političari i dalje koriste govor mržnje prije perioda od 30 dana.

³⁹ Sarajevski otvoreni centar (2014): 16.

⁴⁰ Sarajevski otvoreni centar (2013): 16.

⁴¹ Vidjeti i: Albanski medijski institut (2014): 50-56.

- *Programi za sprječavanje i borbu protiv govora mržnje*

35. ECRI konstatuje da je tokom prethodnih godina provedeno nekoliko programa koji su se bavili govorom mržnje. Međutim, ove programe su obično pokrenule, podržale i provele međunarodne organizacije kao što su Vijeće Evrope i OSCE, u saradnji sa nevladinim organizacijama i samoregulatornim tijelima kao što je Vijeće za štampu i Udruženje novinara. Državne vlasti, kao što je RAK, su u nekoliko navrata učestvovala u ovakvim programima, ali nisu preuzimali vodeću ulogu⁴².
36. Tokom kampanje za opšte izbore 2014. godine, na primjer, Vijeće za štampu je organiziralo kampanju pod nazivom „Stop govoru mržnje“ čiji je cilj bio da se pozabavi govorom mržnje u dijelovima Internet portala posvećenim komentarima⁴³. Paralelno sa ovom kampanjom Udruženje novinara je, uz podršku Vijeća Evrope, pratilo medije tokom predizbornog perioda⁴⁴. Iako je vanjska podrška ovakvim aktivnostima korisna, čini se da je neophodno da vlasti zauzmu aktivniji stav protiv govora mržnje umjesto da to ostavljaju civilnom društvu. Osim toga, ECRI nema nikakvih informacija o bilo kakvoj zvaničnoj osudi ili kontragovoru od strane vlasti ili visokopozicioniranih političkih predstavnika, kao odgovoru na govor mržnje⁴⁵. Ne postoji ukupan strateški cilj za sprječavanje i borbu protiv govora mržnje već više kombinacija ad hoc aktivnosti.
37. ECRI preporučuje da vlasti, zajedno sa odgovarajućim grupama civilnog društva i međunarodnim organizacijama, izrade sveobuhvatnu strategiju borbe protiv govora mržnje. Strategija bi trebala na djelotvoran način iskoristiti Preporuku o opštoj politici ECRI-a broj 15 za borbu protiv govora mržnje. Treba, inter alia, obuhvatati i (i) proaktivan mehanizam praćenja govora mržnje; (ii) bližu saradnju između organa vlasti koji se bave provođenjem zakona i samoregulatornih medijskih tijela kako bi se omogućilo krivično gonjenje govora mržnje; (iii) proširenje mandata Centralne izborne komisije da prati upotrebu govora mržnje tokom cjelokupnog trajanja izbornih kampanja; i (iv) veću uključenost vlasti u pokretanju i vođenju kampanja protiv govora mržnje, uključujući promociju osude i kontragovor od strane političkih predstavnika i zvaničnika.
38. ECRI ponavlja preporuku datu u svom izvještaju iz 2010. godine koja se odnosi na potrebu suzbijanja korištenja etnički zapaljivog javnog govora i izjava od strane političara (stavke 46 do 48) kao i one koje se odnose na govor mržnje u medijima (stavke 51 do 53).

3. Rasističko i homofobno, odnosno transfobno nasilje

- Podaci

39. Vlasti su 2014. godine OSCE/ODIHR-u prijavile ukupno 200 slučajeva krivičnih djela počinjenih iz mržnje, među kojima su osim nasilja nad osobama ili imovinom bili i slučajevi prijetnji i podsticanja na nasilje (obrađeno u dijelu II.2). Vlasti su 2013. izvjestile o 350 slučajeva⁴⁶. Ukazale su, međutim, da stvarni broj slučajeva prijavljenih policiji nije poznat⁴⁷. Slučajeve su prijavile i organizacije civilnog

⁴² Od 2011. do 2013., na primjer, Vijeće za štampu je, zajedno sa Udruženjem novinara, RAK-om i Sarajevskim otvorenim centrom, provelo projekat za borbu protiv govora mržnje i unaprijeđenje profesionalizma i tolerancije u medijima.

⁴³ Delegacija Evropske unije u Bosni i Hercegovini (15. septembar 2014).

⁴⁴ Branioci građanskih prava (eng. Civil Right Defenders) (6. oktobar 2014).

⁴⁵ Vidjeti The Local (5. april 2015).

⁴⁶ OSCE/ODIHR (2015) i OSCE/ODIHR (2014). Vlasti ODIHR-u nisu prijavile podatke o krivičnim djelima počinjenim iz mržnje za 2012. i 2011. godinu.

⁴⁷ OSCE/ODIHR (2015).

društva i međunarodne organizacije⁴⁸. Misija OSCE-a je, na primjer, 2013. izbrojala 71 slučaj nasilja počinjenog iz mržnje i 24 slučaja 2012. godine⁴⁹.

- **Rasističko nasilje**

40. Međuetničke tenzije su glavni uzrok rasističkog nasilja u zemlji, a naročito nasilja nad povratničkim zajednicama. UNHCR je 2015. godine utvrdio 87 slučajeva nasilja motiviranog rasizmom nad povratnicima. Misija OSCE-a je 2013. godine prijavila, inter alia, silovanje povratnice Hrvatice, napad na dva povratnika Bošnjaka pri čemu su nanešene teške povrede, kao i napad improvizovanom eksplozivnom napravom na imovinu u vlasništvu povratnika Srba⁵⁰.
41. Etnički antagonizam dovodi i do nasilja nad vjerskim objektima i grobljima povezanim sa određenom etničkom grupom. Međureligijsko vijeće je prijavilo 20 takvih napada od novembra 2014. do oktobra 2015. godine (11 protiv Islamske zajednice, 5 protiv Srpske pravoslavne crkve i 4 protiv Katoličke crkve)⁵¹. Misija OSCE-a je izvijestila o 21 ovakvom incidentu (15 nad različitim hrišćanskim lokalitetima i šest protiv Islamske zajednice) za 2013.⁵² i 42 slučaja (24 nad hrišćanskim lokalitetima i 18 nad islamskim lokalitetima) u 2012. godini⁵³.
42. U periodu od 2011. do 2014. ponovljeni napadi su vršeni na mjestima bogoslužnja vjerske zajednice Jehovinih svjedoka u Banja Luci i Zvorniku u RS. Napade su izveli učenici 8. razreda osnovne škole koje je kasnije uhapsila policija. Jehovini svjedoci su izvijestili delegaciju ECRI-ja da su se napadi desili nakon uvođenja novog udžbenika za vjersko obrazovanje u osme razrede osnovnih škola u RS. U udžbeniku se Jehovini svjedoci opisuju kao opasna sekta kojoj je namjera da uništi pojedince i porodice (vidjeti i stavku 49 dalje u tekstu).

- **Homofobno i transfobno nasilje**

43. Vlasti ne prikupljaju podatke o homofobnom, odnosno transfobnom nasilju na sistematičan način⁵⁴. Nevladina organizacije Sarajevski otvoreni centar je 2014. godine dokumentovala 20 slučajeva. LGBT aktivisti su bili žrtve u 11 tih slučajeva. Samo je od oktobra 2014. do maja 2015. prijavljeno sedam takvih slučajeva⁵⁵. Sarajevski otvoreni centar je 2013. registrovao četiri slučaja fizičkog napada⁵⁶. Misija OSCE-a je 2012. izvijestila o jednom fizičkom napadu na homoseksualnog muškarca od strane maskiranih počinitelja što je rezultiralo teškom povredom⁵⁷. Mnogi od ovih napada na LGBT osobe desili su se na javnim mjestima⁵⁸.
44. LGBT događaj u kinu Kriterion u Sarajevu napala je 4. marta 2016. godine grupa koja je uzvikivala homofobne uvrede i napala jednu osobu⁵⁹. Ovaj incident je bio sličan napadu koji se desio u februaru 2014. kada je 15 maskiranih napadača upalo na panel diskusiju na godišnjem LGBT filmskom festivalu Merlinka, skandirajući homofobne uvrede pri čemu su povrijedili tri učesnika⁶⁰.

⁴⁸ Sarajevski otvoreni centar (2015a): 3.

⁴⁹ OSCE/ODIHR (2014) and OSCE/ODIHR (2013).

⁵⁰ OSCE/ODIHR (2014).

⁵¹ Međureligijsko vijeće u Bosni i Hercegovini (2016): 4-5.

⁵² OSCE/ODIHR (2014).

⁵³ OSCE/ODIHR (2013).

⁵⁴ Sarajevski otvoreni centar (2015a): 3.

⁵⁵ ILGA-Europe (2015a): 2.

⁵⁶ OSCE/ODIHR (2014).

⁵⁷ OSCE/ODIHR (2013).

⁵⁸ Sarajevski otvoreni centar (2015a): 3.

⁵⁹ Balkan Insight (08 March 2016).

⁶⁰ Sarajevski otvoreni centar (2015b): 7.

- **Mjere koje su preduzele vlasti**

45. U svom zadnjem izvještaju (stavka 22) ECRI je ohrabrio vlasti da intenziviraju svoje napore na prikupljanju podataka u vezi sa primjenom odredbi krivičnog zakona vezanih za rasizam. Podatke o krivičnim djelima počinjenim iz mržnje sada prikupljaju Ministarstvo unutrašnjih poslova, policija, Tužilaštvo, Visoko sudsko i tužilačko vijeće i Državna agencija za istrage i zaštitu. Provodi se redovno istraživanje žrtava krivičnih djela koje obuhvata pitanja o krivičnom djelu počinjenom iz mržnje⁶¹. Vlasti su 2014. izvjestile da je od 200 slučajeva krivičnog djela počinjenog iz mržnje koje je evidentirala policija (vidi stavku 39 ranije u tekstu) njih 36 procesuirano. Od 350 incidenata 2013. godine, 77 je rezultiralo krivičnim gonjenjem⁶².
46. Od ECRI-ovog izvještaja 2010. godine (vidjeti stavku 21), Ministarstvo sigurnosti na državnom nivou je zajedno sa OSCE-om u plan i program obuke policijskih službenika uvrstilo specijaliziranu obuku o krivičnim djelima počinjenim iz mržnje. Obuke o postupanju u slučajevima nasilja nad LGBT osobama su provedene 2015. godine za policijske snage u oba entiteta. Štaviše, 2012. godine centri za edukaciju sudija i tužilaca su, uz podršku OSCE-a, počeli sa organizacijom edukacija za tužioce na temu krivičnih djela počinjenih iz mržnje. Oko 300 sudija i tužilaca je obučeno u 2015. godini dok su elementi homofobnog, odnosno transfobnog nasilja uvedeni u plan i program. Vlasti procjenjuju da je oko 50% od svih nadležnih tužilaca i sudija pohađalo ove edukacije. ECRI pozdravlja ove napore, ali konstatuje i da nije bilo sveobuhvatne ocjene programa edukacije s ciljem da se ocijeni njihova efektivnost.
47. Delegacija ECRI-ja je informisana da napade protiv povratnika (vidjeti stavku 40 ranije u tekstu) lokalni politički predstavnici, kao što su načelnici, obično brzo osuđuju. Iako niko od zvaničnika ili političkih predstavnika nije osudio napad protiv LGBT festivala Merlinka 2014. godine, ECRI ističe da je ministar pravde Kantona Sarajevo Mario Nenadić javno osudio napad iz marta 2016. (vidi stavku 44) i pozvao da se ovaj incident prepozna kao homofobni napad⁶³. ECRI to pozdravlja i ohrabruje druge političke predstavnike da slijede ovaj primjer.
48. Organizatori LGBT filmskog festivala Merlinka 2014. godine žalili su se da policija nije uspjela da zaštiti mjesto održavanja festivala, uprkos upozorenjima o homofobnim, odnosno transfobnim prijetnjama⁶⁴. Osim toga, nakon napada agencije za provođenje zakona su ovaj incident tretirale kao akt huliganizma umjesto krivičnog djela počinjenog iz mržnje, uprkos očiglednoj homofobnoj, odnosno transfobnoj prirodi događaja. To je rezultiralo izostankom efektivnog sredstva spriječavanja incidenata što je postalo vidljivo ponovnim napadom u martu 2016. Nadalje, Sarajevski otvoreni centar je 2014. godine policiji prijavio 13 incidenata nasilja nad LGBT osobama, a da pri tome nisu dobili nikakav odgovor⁶⁵.
49. Jehovini svjedoci su se u više navrata žalili vlastima o načinu na koji je njihova vjerska zajednica opisana u školskim udžbenicima u RS (vidi stavku 42), ali bezuspješno. Institucija ombudsmena je 15. jula 2014. dala preporuku, inter alia, Ministarstvu obrazovanja i kulture RS tražeći saglasnost da se udžbenik revidira u roku od 20 dana. ECRI žali da vlasti nisu provele preporuku i da je udžbenik ostao nepromijenjen te da se i dalje koristi.

⁶¹ OSCE/ODIHR (2014).

⁶² Ibid. i OSCE/ODIHR (2015).

⁶³ Balkan Insight (08. mart 2016).

⁶⁴ Sarajevski otvoreni centar (2015b): 7; i Human Rights Watch (2014).

⁶⁵ ILGA-Europe (2015b): 50.

50. ECRI preporučuje da vlasti (i) izvrše ocjenu obuka na temu krivičnih djela počinjenih iz mržnje za policijske službenike, tužioce i sudije kako bi se napravila potrebna poboljšanja; (ii) nastave da izvode i proširuju programe obuka; i (iii) da se tim obukama na odgovarajući način obuhvati i nasilje nad povratnicima, vjerskim zajednicama i LGBT osobama.
51. ECRI preporučuje da vlasti obezbjede da odgovarajuće agencije za provođenje zakona na odgovarajući način uzmu u obzir svaku homofobnu, odnosno transfobnu pobudu u slučajevima nasilja prilikom istraživanja takvih incidenata.
52. ECRI preporučuje revidiranje udžbenika koji se koristi za vjersko obrazovanje u osmom razredu osnovne škole u RS i uklanjanje svog sadržaja kojim se podstiče na nasilje i mržnju protiv Jehovinih svjedoka.

4. Politike integracije

- Opšti kontekst

53. Više od 20 godina nakon rata, Bosna i Hercegovina je i dalje podjeljena zemlja u kojoj je politički život u velikoj mjeri definisan duž etničkih linija. Ne postoji strategija za promoviranje ukupne nacionalne integracije. Upravo suprotno, ECRI primjećuje da se etno-nacionalističke ideologije i dalje šire i dominiraju državnim strukturama zemlje kao i procesima donošenja odluka, politikama i praksama. Političko vođstvo bošnjačke, hrvatske i srpske zajednice je pokazalo malo, ako uopšte, opredjeljenosti da se postojeće podjele prevaziđu i, u stvari, često ih dodatno produbljuju. Konsocijacijska rješenja Dejtonskog mirovnog sporazuma iz 1995. godine, čiji je cilj bio da se olakša dijeljenje vlasti nakon rata, postala su ukorijenjena i zacementirala su fragmentaciju koju je prouzrokovao rat, njegovi užasi i raseljavanje. Politička volja da se formira i unaprijeđuje integrisano društvo, zasnovano na zajedničkim evropskim građanskim vrijednostima, u kojem prava, obaveze i položaj pojedinaca nisu zasnovani na etničkoj pripadnosti, i dalje u velikoj mjeri izostaje kod elite u zemlji⁶⁶. Iz razgovora koje je delegacija ECRI-a imala postalo je očigledno da je, osim rješavanja posebnih problema o kojima će biti riječi u daljem tekstu, hitno potrebna promjena paradigme u stavovima prema odnosu između građana, etničkih zajednica i države. Sljedeće preporuke, prema tome, ne treba posmatrati kao dovoljne same po sebi već kao aktivnosti koje treba preduzeti u kontekstu okretanja od etnocentričnih politika i pomaka ka izgradnji inkluzivnog društva za Bosnu i Hercegovinu i njene građane. Bez takve promjene u ukupnom političkom gledištu, ostaje neizvjesno da li se kohezivno i integrisano društvo može razviti u zemlji.

- Integracija u obrazovnom sektoru

54. U pogledu obrazovnog sektora, koji bi trebao da ima osnovnu ulogu u prevazilaženju međuetničkih tenzija, ECRI konstatuje da niti jedna od njegovih preporuka iz 2010. godine nije provedena i da situacija generalno ostaje nepromjenjena⁶⁷. Uz izuzetak Distrikta Brčko i uprkos pravnim obavezama kao i prethodno preuzetim obavezama u cilju integracije obrazovanja⁶⁸, javne škole u Bosni i Hercegovini još uvijek nisu organizirane kao višekulturne, višejezičke,

⁶⁶ Vidjeti Savjetodavni odbor za Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina (FCNM), treće mišljenje o Bosni i Hercegovini (2013): 1-2 i 5-6, a posebno stavku 9.

⁶⁷ Vidjeti ECRI (2010): stavke 62-72. – Obrazovanje spada pod nadležnost za donošenje odluka dva entiteta (u Federaciji je to dodatno decentralizirano i obrazovanje je odgovornost deset kantona) i u Distrikta Brčko.

⁶⁸ Koordinacioni odbor ministara obrazovanja i nauke u Federaciji je, na primjer, 2012. godine usvojio „Preporuke za eliminiranje segregirajućih i podijeljenih struktura u odgojno-obrazovnim ustanovama“.

otvorene i inkluzivne institucije za svu djecu⁶⁹. Etnička segregacija, zasnovana na politiziranoj predstavi obrazovanja na maternjem jeziku, je i dalje prisutna⁷⁰. Pojava „dvije škole pod jednim krovom“ je najočigledniji oblik ovog problema. Uprkos prethodnim prioritetnim preporukama ECRI-ja da se riješe svi preostali slučajevi ove vrste škola⁷¹ i odluke Vrhovnog suda Federacije iz novembra 2014. u istom smislu⁷², vlasti su obavijestile ECRI da se ova praksa i dalje zadržala u brojnim školama (oko 10%) u Srednjobosanskom i Hercegovačko-neretvanskom kantonu Federacije⁷³. Razdvajanje školske djece bošnjačke, hrvatske i srpske pripadnosti u monoetničke škole je i dalje uobičajena praksa širom zemlje, kako u RS tako i u Federaciji, i nisu preduzeti nikakvi koraci da se to okonča, uprkos preporuci ECRI-a iz 2010. godine o ovom pitanju⁷⁴.

55. Mogućnost uspostavljanja integrisanog obrazovanja je pokazana primjerom autonomnog Distrikta Brčko⁷⁵. U Distriktu više nema podijeljenih ili monoetničkih škola, umjesto toga okrenulo se zajedničkom podučavanju djece iz različitih etničkih zajednica. Nastavnici u Distriktu Brčko pohađaju obuku kako bi omogućili da učenici i nastavno osoblje koriste svaki od tri službena jezika⁷⁶. ECRI je, međutim, već 2014. godine tokom razgovora sa obrazovnim vlastima RS i različitih kantona Federacije primjetio snažno i politički motivisano odbacivanje ideje da se obrazovni sistem Distrikta Brčko posmatra kao model za buduću integraciju⁷⁷.
56. Izvan Distrikta Brčko, pozitivni koraci koje su preduzele neke škole, kao što je mostarska Gimnazija koju je delegacija ECRI-a posjetila, su u velikoj mjeri ograničeni postojećim pravnim okvirom za obrazovni sektor koji u Federaciji i RS zadržava strukturu odvojenih razreda na osnovu jezika, a tako i etničke pripadnosti. Mostarska Gimnazija je preduzela istinske napore da se situacija poboljša i to ne samo na način da se krenulo sa administrativnim spajanjem (jedan direktor, ujedinjen nastavni kadar, jedno vijeće učenika i jedno vijeće roditelja), već je organizirala, koliko je to bilo moguće, zajedničke aktivnosti za učenike, kao što su umjetnički projekti, sportovi, svečanosti i školski izleti. ECRI pozdravlja ovakve inicijative, ali i ističe da nisu dovoljne i da i dalje predstavljaju izuzetke u zemlji.

⁶⁹ Vidjeti ECRI (2010): stavka 67. U pogledu privatnih škola, ECRI želi ukazati na pozitivan primjer United World College u Mostaru.

⁷⁰ ECRI (2010): stavke 62-72. ECRI nalazi da je naročito vrijedno žaljenja i razumljivo samo sa stanovišta etnonacionalističke ideologije da se i dalje koristi koncept obrazovanja na maternjem jeziku da se opravda etnička segregacija kada su tri jezika (bosanski, hrvatski i srpski) toliko slična da su praktičari iz sektora obrazovanja sa kojima se delegacija ECRI-a susrela u zemlji potvrdili da nema objektivne lingvističke prepreke za u potpunosti integrisano obrazovanje (vidi i stavku 55 o praksi u Distriktu Brčko). Čini se da je ovo pitanje isključivo problem stavova odgovarajućih političkih elita. Za žaljenje je da su ovu temu ispolitizirali oni koji žele naglasiti etničke razlike i blokirati razvoj okruženja, koje nije etničko, za učenje za svu djecu, što je hitno potrebno ovoj zemlji.

⁷¹ ECRI (2010): stavke 63 i 69. – vidjeti ECRI (2013): 5.

⁷² Vidjeti Dxidix (13. februar 2015).

⁷³ Vidjeti ECRI (2013): 5. – Ova vrsta škola ne postoji u RS ni u Distriktu Brčko.

⁷⁴ ECRI (2010): stavka 68.

⁷⁵ Arbitražna odluka iz 1999. za Distrikt Brčko obezbjeđuje da Prvi zamjenik specijalnog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu služi ex officio i kao međunarodni supervizor za Brčko (BIS). BIS je 2006. godine ukinuo sve entitetske zakone (zakone Federacije i RS) u Distriktu u korist zakona samog Distrikta Brčko i zakona Bosne i Hercegovine. Vijeće za provedbu mira za Bosnu i Hercegovinu je 2012. godine odlučilo da situacija u Distriktu Brčko zaslužuje suspenziju, iako ne i okončanje, mandata međunarodnog supervizora za Brčko.

⁷⁶ Vidjeti ECRI (2010): stavka 67

⁷⁷ ECRI je u novembru 2014. imao razgovore sa vlastima Bosne i Hercegovine i njenih entiteta, kantona i Distrikta Brčko tokom održavanja okruglog stola u Sarajevu kojeg su zajednički organizirali ECRI i Institucija ombudsmena.

57. ECRI je 2010. godine preporučio potpunu provedbu zajedničkog jezgra nastavnog plana i programa u cijeloj zemlji i veće uključivanje svih predmeta, uključujući i one kulturno osjetljive kao što je istorija⁷⁸. Napredak je, međutim, bio ograničen. Ministarstvo civilnih poslova na državnom nivou ima samo koordinirajuću ulogu dok nastavne planove i programe odobravaju ministarstva obrazovanja RS i kantona Federacije. Iako je odobravanje nastavnog plana i programa uslovljeno pridržavanjem Okvirnom zakonu o obrazovanju za Bosnu i Hercegovinu, nema mehanizma kojim bi se osigurala usklađenost. Agencija za osnovno i srednje obrazovanje na državnom nivou, osnovana 2008. godine, radi na okviru za razvoj nastavnog plana i programa zasnovanog na zajedničkom jezgru nastavnog plana i programa i dogovorenih ishoda obrazovanja, ali taj posao još uvijek nije završen. Vlasti su obavijestile ECRI da je do sada Agencija napravila zajedničko jezgro nastavnog plana i programa za šest oblasti i da odgovarajuća ministarstva obrazovanja u RS, kantonima u Federaciji i u Distriktu Brčko postepeno počinju da uvode zajedničko jezgro u svoje nastavne planove i programe. Međutim, politički prigovori usklađivanju nastavnog plana i programa su i dalje snažni naročito u pogledu takozvane nacionalne grupe predmeta, odnosno istorije, maternjeg jezika i književnosti, geografije, umjetnosti i muzike.
58. Bilo je novijih pritužbi zbog nedostatka neutralnog okruženja za učenje u školama, uključujući postojanje simbola povezanih sa određenom etničkom ili vjerskom zajednicom. U nedavnom primjeru roditelji djece iz osnovne škole Crnici iz Stoca, monoetničke škole koju isključivo pohađaju učenici Bošnjaci koji su uglavnom Muslimani, protestovali su protiv postavljanja kipa Gospe u školsko dvorište. Kip je povezan sa lokalitetom hodočašća hrišćana katolika koje se nalazi u blizini. Ni načelnik niti kantonalne obrazovne vlasti Hercegovačko-neretvanskog kantona, gdje Hrvati katolici čine najveću etničku grupu, nisu preduzeli mjere da se kip ukloni. U RS postoje sudski predmeti koji su u toku, a tiču se diskriminacije povratničke djece Bošnjaka na etničkoj osnovi u monoetničkim školama u Vrbanjcima i Konjević polju, koje su rezultirale bojkotovanjem škole tokom dvogodišnjeg perioda. Roditelji su se žalili i na godišnje proslave školskih hrišćansko-pravoslavnih svetaca koje su proširene tako da obuhvataju i škole koje isključivo pohađaju djeca Muslimana Bošnjaka. Osim toga, obrazovne vlasti RS su 2015. godine saopštile svoju namjeru da promjene naziv predmeta bosanski jezik u školama u „bošnjački“, što je pojam koji se obično odnosi samo na etničku grupu. Roditelji Bošnjaci su to vidjeli kao pokušaj umanjavanja njihovog lingvističkog identiteta u obrazovnom sektoru RS. Zbog ove polemike, Ministarstvo prosvjete RS je školama prvobitno savjetovalo da naziv ovog predmeta u đačkim knjižicama ostave praznim. Ministarstvo je kasnije od Ustavnog suda RS zatražilo mišljenje o ovom pitanju a u međuvremenu škole nisu izdavale đačke knjižice djeci Bošnjacima, što se može negativno odraziti na njihovo obrazovanje. Međutim, Ministarstvo prosvjete RS je 1. juna 2016. godine naložilo svim osnovnim školama u RS da koriste naziv „jezik bošnjačkog naroda“ što je dovelo do toga da roditelji Bošnjaci objave bojkotovanje škole⁷⁹.
59. ECRI snažno ponavlja preporuke date u stavkama 68-72 izvještaja iz 2010. godine, a posebno u pogledu hitne potrebe da se okončaju svi oblici segregacije u školama, uključujući i „dvije škole pod jednim krovom“ i monoetničke škole, kao i u pogledu primjene i dalje razrade zajedničkog jezgra nastavnog plana i programa. ECRI također snažno preporučuje da se obezbijede inkluzivna i

⁷⁸ ECRI (2010): stavke 64 i 71.

⁷⁹ Vidjeti Ustavni sud Bosne i Hercegovine (2016), odluka u predmetu U-7/15. Iako je sud utvrdio da tekst „jezik bošnjačkog naroda“ u članu 7(1) Ustava Republike Srpske ne krši Ustav Bosne i Hercegovine niti Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, naveo je da Bošnjaci, kao i druge etničke grupe u zemlji, imaju pravo da jezik kojim govore nazovu imenom kojim žele. – ECRI također konstatuje da ustavi tri kantona Federacije (Posavina, Zapadnohercegovački i Hercegovačko-neretvanski) ne sadrže srpski jezik kao jedan od službenih jezika.

nediskriminirajuća okruženja za učenje u svim školama kao i uklanjanje svih simbola koji predstavljaju etničku ili vjersku pristrasnost.

- **Povratnici**

60. Prema UNHCR-u u zemlji postoji oko 460.000 povratnika. Većina su Bošnjaci, Hrvati ili Srbi i čine manjinu u područjima u koja su se vratili. Njihova situacija se opisuje kao teška koju često karakterišu značajni stepeni diskriminacije⁸⁰, što rezultira odsustvom sigurnog (vidi stavku 40) i pogodnog okruženja za povratnike. Vlasti trenutno rade na pripremi novog zakona i akcionog plana koji će se baviti pitanjima koja se odnose na povratnike. Međutim, nema dovoljno informacija o tome gdje se povratnici tačno nalaze i ko je među njima posebno ugrožen.
61. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice na državnom nivou je 2010. godine napravilo revidiranu strategiju za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma koji obuhvata prava povratnika. Ukupni strateški ciljevi bili su dovršenje procesa povratka, finalizacija povrata imovine, zadovoljavanje potreba stambenog zbrinjavanja povratnika i osiguranje održivog povratka i reintegracije⁸¹. Posebna operativna pažnja je posvećena izgradnji stambenih jedinica i prateće infrastrukture, kao što su elektrifikacija, kao i socijalnoj zaštiti i mjerama zapošljavanja⁸². Provedbu revidirane strategije podržao je UNHCR dok su finansijska sredstva dobijena od Evropske unije⁸³. Vlasti su, međutim, obavijestile ECRI da iako je ostvaren određeni napredak, uključujući i napredak u oblasti pristupa električnoj energiji te podrške ostvarivanju prihoda i programima zapošljavanja, proces provedbe uveliko kasni za planiranim, uglavnom zbog nedovoljnog finansiranja. Sa početkom 2016. godine završeno je samo 50% planiranih stambenih jedinica. Procjenjuje se da će se do 2017. godine završiti samo polovina svih predviđenih aktivnosti. Kao prvi korak ka poboljšanju situacije vlasti planiraju krajem 2016. godine provesti analizu nedostataka.
62. Nekoliko sagovornika je informisalo delegaciju ECRI-a o tome da su problemi u oblasti imovinskih prava povratnika i dalje prisutni. Čini se da u nekim opštinama postoji praksa da se, nakon povrata imovine, traži plaćanje svakog održavanja ili popravki koje su načinile osobe koje su privremeno, često uz odobrenje same opštine, boravile u imovini tokom odsustva njenog vlasnika.
63. Vlasti tvrde da je socijalna zaštita povratnicima obezbjeđena pod istim uslovima kao i drugim građanima⁸⁴. Potvrđuju, međutim, postojanje problema u pružanju socijalne zaštite tim osobama, prvenstveno zbog neefikasne koordinacije i usklađenosti između entiteta u pogledu grupa korisnika kao i okvira i stepena prava. Iako se čini da nema značajnijih kašnjenja u izdavanju novih zdravstvenih knjižica povratnicima, vlasti su obavijestile ECRI o dugotrajnom čekanju prilikom ponovne registracije za socijalnu zaštitu. Kako bi zadovoljili uslove za socijalna davanja na novoj adresi (odnosno predratnom domu u koji su se vratili), povratnici se prvo moraju odjaviti sa prava na socijalnu zaštitu u svom trenutnom mjestu boravka te potom čekati od 6 do 12 mjeseci, u zavisnosti od zakonskih propisa svakog entiteta ili kantona, prije nego dobiju istu vrstu davanja u mjestu povratka. To uzrokuje ozbiljne poteškoće onim povratnicima koji zavise od takvih davanja i može predstavljati glavnu prepreku njihovom povratku i reintegraciji.

⁸⁰ UN OHCHR (25. septembar 2012). Vidjeti i stavku 40 u pogledu nasilja nad povratnicima i stavku 58 za primjere problema sa kojima se djeca povratnika i njihovi roditelji suočavaju u školama.

⁸¹ Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine (2010): 1.

⁸² Ibid.: 2.

⁸³ Vidjeti Delegacija EU u Bosni i Hercegovini (5. mart 2015): 10-11.

⁸⁴ Vidi dio II.1 kasnije u tekstu radi praćenja prioriternih preporuka koje je ECRI dao 2010. godine a koje se tiču diskriminacije na etničkoj osnovi u oblasti penzionog prava.

64. ECRI preporučuje da vlasti, u saradnji sa UNHCR-om, prikupe odgovarajuće podatke o povratnicima i sagledaju njihovu socijalnu situaciju, ranjivosti i potrebe. Vlasti trebaju u potpunosti provesti revidiranu strategiju za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma. ECRI također preporučuje da vlasti obezbjede da se od povratnika, nakon povrata imovine, ne traže nikakva plaćanja za radove izvršene na imovini tokom njihovog odsustva. Osim toga, ECRI preporučuje da vlasti uspostave djelotvoran mehanizam kojim će se osigurati da povratnici ne budu u nepovoljnom položaju u pogledu davanja iz socijalne zaštite i da ne budu predmetom dugotrajnog čekanja prilikom ponovne prijave za takva davanja nakon povratka.

- **Nacionalne manjine⁸⁵**

65. Zemlja još uvijek nije provela presudu Evropskog suda za ljudska prava (ECtHR) iz 2009. godine u predmetu Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine. Sud je utvrdio da nemogućnost pripadnika nacionalnih manjina, u ovom slučaju Roma i Jeverjina, da se kandiduju za Predsjedništvo ili članstvo u Domu naroda na državnom nivou predstavlja kršenje zabrane diskriminacije⁸⁶.

66. Nedostatak mogućnosti zapošljavanja pripadnika nacionalnih manjina u javnom sektoru i dalje ostaje problem. Članovi Vijeća nacionalnih manjina Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine pomenuli su delegaciji ECRI-a da iako konkursi za popunjavanje radnih mjesta ne sadrže pripadnost jednom od tri konstitutivna naroda kao uslov za zapošljavanje, prečutni dogovor predstavnika tri glavne etničke grupe o načinu raspodjele radnih mjesta u javnim institucijama često onemogućava zapošljavanje osobama koje pripadaju nacionalnim manjinama⁸⁷. ECRI želi podsjetiti vlasti na preporuku datu 2010. godine u vezi potrebe da se osigura da nacionalne manjine i lica koja se ne identifikuju sa bilo kojim konstitutivnim narodom ili nacionalnom manjinom također budu obuhvaćena nastojanjima da se poveća broj osoba iz nedovoljno zastupljenih grupa u državnoj službi i u javnim preduzećima⁸⁸.

67. ECRI snažno preporučuje da vlasti provedu presudu Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine iz 2009. godine. ECRI također ponovo daje preporuku datu u stavci 81. izvještaja iz 2010. koja se tiče potrebe da se osigura da pripadnici nacionalnih manjina kao i lica koja se ne identifikuju sa bilo kojim konstitutivnim narodom ili nacionalnom manjinom u pravu kao i u praksi imaju jednake mogućnosti pristupa zaposlenju u javnom sektoru.

- **Romi**

68. Romska zajednica je najveća i najmarginalizovanija od 17 priznatih nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini. Procjenjuje se da je čini od 30.000 do 40.000 osoba⁸⁹. Romi se suočavaju sa ozbiljnim socioekonomskim problemima i preprekama njihovoj integraciji. Vlasti predviđaju razvoj nove državne strategije za Rome, a u međuvremenu postoje akcioni planovi koji se bave potrebama

⁸⁵ Za više informacija o pitanjima koja se odnose na nacionalne manjine, konsultujte Treće mišljenje o Bosni i Hercegovini (2013) Savjetodavnog odbora za Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina.

⁸⁶ ECtHR (2009), presuda (GC) u predmetu Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine (aplikacije broj 27996/06 i 34836/06). Vidjeti ECRI (2010): stavke 7-9 i 171; i Human Rights Watch (2012): 16-26. Vidjeti i: ECtHR (2014), presuda u predmetu Zorić protiv Bosne i Hercegovine (aplikacija broj 3681/06). – Za provedbu presude Sejdić i Finci moguće je da će, osim izmjena i dopuna izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine, trebati i izmijeniti ustav zemlje (vidi članove IV.1 i V), koji je dio Dejtonskog mirovnog sporazuma iz 1995.

⁸⁷ Vidjeti Instituciju ombudsmena (2014): 10.

⁸⁸ ECRI (2010): § 81.

⁸⁹ Institucija ombudsmena (2014): 22; i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine (nema datuma): 2.

Roma u oblastima zapošljavanja, stambenog zbrinjavanja, zdravstvene zaštite i obrazovanja.

69. Sveobuhvatni problem je činjenica da veliko broj Roma i dalje nema identifikaciona dokumenta i rodne listove⁹⁰. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice je 2011. godine iniciralo korake na rješavanju ovog problema i od tada je, zajedno sa UNHCR-om i lokalnom nevladinom organizacijom Vaša prava, ostvaren značajan napredak u prijavljivanju rođenja Roma. Samo su u 2003. godini prijavljena 2.554 romska djeteta⁹¹. Međutim, u novom Zakonu o prebivalištu i boravištu⁹² iz 2015. godine od stanovništva se traži da daju adresu objekta stanovanja koji je registrovan na njihovo ime. Romske organizacije sa kojima se sastala delegacija ECRI-a su izrazile zabrinutost da veliki broj Roma neće biti u mogućnosti da ispuni ovaj uslov zbog teške stambene situacije u kojoj se nalaze (vidjeti i stavku 74 kasnije u tekstu) što ih zauzvrat može spriječiti da obnove svoje lične karte ili prijave rođenje djeteta.

- *Obrazovanje*

70. Vlasti su informisale ECRI da je intenzivirana provedba revidiranog Akcionog plana o obrazovnim potrebama Roma iz 2010. godine i da učenici Romi sada, u zavisnosti od resursa lokalnih i entitetskih vlasti, dobijaju udžbenike, školski pribor i finansijsku pomoć za prevoz i užinu. Također više nema prepreke da se upišu u školu ako nemaju identifikacione dokumente⁹³ pa je stopa upisa romske djece u školu povećana dok je stopa napuštanja škole smanjena⁹⁴. Prema vlastima, oko 4.000 romske djece je pohađalo osnovne škole u školskoj 2011/2012. godini što predstavlja procjenjenu stopu upisa od 78%⁹⁵. Ova brojka je, međutim, opala na 1.247 u 2012/2013. godini⁹⁶, da bi se opet povećala na 2.078 u 2013/2014, odnosno 2.051 u 2014/2015. godini. Vlasti su također informisale delegaciju ECRI-a da se broj učenika Roma u školama za djecu sa posebnim potrebama smanjio sa 65 u 2011/2012. na 22 u 2014/2015. što se procjenjuje da je srazmjerno broju za ukupno stanovništvo⁹⁷.
71. Uprkos uložnim naporima, razlike između Roma i ukupnog stanovništva u oblasti obrazovanja su i dalje zabrinjavajuće. Sa 2015. godinom procjenjeno je da je samo 40% romske djece završilo osnovno a 10% srednje obrazovanje u poređenju sa 92% za osnovno i 57% za srednje obrazovanje za ukupno stanovništvo⁹⁸. Vlasti su također informisale ECRI da predviđeno značajno povećanje broja upisane romske djece u centre za dnevnu njegu nije ostvareno. Glavni problem su nedovoljna finansijska sredstva⁹⁹. To i vlasti priznaju u, na primjer, Akcionom planu za djecu u Bosni i Hercegovini 2015-2018. u kome se kaže da se, kao posljedica budžetskih ograničenja, Akcioni plan o obrazovnim potrebama Roma ne provodi efektivno i da romska djeca i dalje nemaju jednak pristup obrazovanju¹⁰⁰.

⁹⁰ Dekada uključenja Roma (2014b): 55.

⁹¹ Dekada uključenja Roma (2014b): 64.

⁹² Zajedno sa Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o prebivalištu i boravištu iz 2013. godine.

⁹³ Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina (2014).

⁹⁴ Institucija ombudsmena (2013): 34.

⁹⁵ Brojke su približne, s obzirom da ne navode svi Romi svoje etničko porijeklo. Isto tako su i procentualne brojke približne s obzirom da nije poznat ukupan broj Roma u zemlji.

⁹⁶ Vlasti su istakle da je razlog ovog smanjenja činjenica da je veliki broj romskih porodica otišao iz zemlje. Na prvom polugodištu školske 2012/2013. godine jedna trećina romske djece je bila neocjenjena zbog odlaska u inostranstvo. (Institucija ombudsmena (2014): 34).

⁹⁷ Vidjeti Dekadu uključenja Roma (2015): 47; i Dekadu uključenja Roma (2014a): 3.

⁹⁸ Dekada uključenja Roma (2015): 33.

⁹⁹ Dekada uključenja Roma (2014a); i Institucija ombudsmena (2014): 34.

¹⁰⁰ Vijeće ministara Bosne i Hercegovine (2015): 27.

- *Zapošljavanje, stambeno zbrinjavanje i zdravstvena zaštita*

72. Vlada je 2008. godine usvojila Akcioni plan za rješavanje pitanja Roma na polju zapošljavanja, stambenog zbrinjavanja i zdravstvene zaštite, koji je revidiran 2013. (i njegovo važenje je produženo do 2016. godine) uz učešće značajnog broja članova Romske zajednice¹⁰¹. Vlasti su obavijestile delegaciju ECRI-a da je od 2009. do 2015. preko 4.000.000 konvertibilnih maraka (2.050.000 eura) potrošeno na programe zapošljavanja Roma, od čega je ukupno 520 osoba imalo koristi. Međutim, procijenili su da je broj Roma kojima je potrebna ovakva vrsta pomoći oko 5.000. S obzirom na ovu razliku i veoma malu stopu zaposlenosti Roma (neke romske nevladine organizacije su procijenile da ona iznosi samo 1% u Federaciji i 3% u RS)¹⁰², obim mjera je očigledno nedovoljan. Štaviše, iako su programom zapošljavanja Roma poslodavci podržani da zaposle Rome na period do dvije godine¹⁰³, nisu preduzeti nikakvi koraci da se održivost ugovora o radu osigura i nakon tog perioda. Vlasti su objasnile ECRI-u da su nedostaci uglavnom uzrokovani nedovoljnim finansiranjem Akcionog plana. Neki posmatrači su, osim niskog stepena osposobljenosti ciljne grupe, kao glavnu prepreku vidjeli nedostatak koordinacije između odgovarajućih lokalnih vlasti¹⁰⁴. Osim toga, specifična situacija Romkinja nije dovoljno praćena.
73. Vlasti su provele različite aktivnosti koje se odnose na zdravstvenu zaštitu Roma kao što je kontrolisanje stanja vakcinacije romske djece i informativne kampanje o pristupu programima javne zdravstvene zaštite¹⁰⁵. Čini se da su ovi napori polučili određene rezultate. Romske nevladine organizacije su izvijestile o napretku u zdravstvenom sektoru i procijenile da između 60% i 70% Roma ima pristup zdravstvenoj zaštiti. Međutim, prepreke su i dalje prisutne, a posebno za Rome koji nemaju identifikaciona dokumenta ili prijavljeno prebivalište (vidi stavku 69), što uzrokuje poteškoće prilikom pokušaja pristupa javnoj zdravstvenoj zaštiti, kao i za veći broj Roma koji navodno još uvijek nisu upoznati sa svojim pravima vezanim za zdravstvenu zaštitu, što ukazuje da je potrebno dodatno informisanje¹⁰⁶.
74. Što se tiče oblasti stambenog zbrinjavanja, vlasti su provele aktivnosti na unaprijeđivanju legalizacije postojećih stambenih jedinica, podizanju svijesti o zakonodavstvu u oblasti stambenog zbrinjavanja te planiranju i izgradnji novih stambenih jedinica¹⁰⁷. Od 2009. do 2014. godine preko 8.000.000 eura je uloženo u projekte stambenog zbrinjavanja Roma i oko 700 stambenih jedinica je izgrađeno ili obnovljeno¹⁰⁸. Nevladine organizacije Roma ističu, međutim, da je Akcioni plan samo djelimično proveden zbog, inter alia, nedostatka dovoljnih finansijskih sredstava.
75. ECRI preporučuje da vlasti pripreme sveobuhvatnu i integrisanu državnu strategiju za Rome. Ta bi strategija, inter alia, obuhvatala (i) mjere s ciljem usklađivanja stope pohađanja i završetka škole, kao i stope zaposlenosti, Romske zajednice sa nivoima za ukupno stanovništvo; (ii) veći broj aktivnosti na podizanju svijesti radi informisanja Roma o njihovim pravima; i (iii) fokus na pol kojim se rješavaju potrebe i ranjivosti djevojčica i žena Romkinja. Osim toga,

¹⁰¹ Dekada uključenja Roma (2014a): 1; vidjeti Institucija ombudsmena (2014): 19.

¹⁰² Institucija ombudsmena (2014): 31-32; i Dekada uključenja Roma (2014a): 6-7.

¹⁰³ Dekada uključenja Roma (2014b): 56.

¹⁰⁴ Dekada uključenja Roma (2014a): 8.

¹⁰⁵ Institucija ombudsmena (2014): 36-40. – Sistemi zdravstvene zaštite su u nadležnosti Ministarstva zdravstva Federacije, Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite RS i Odjela za zdravstvo Distrikta Brčko.

¹⁰⁶ Ibid.: 41.

¹⁰⁷ CAHROM (2013): 14-15.

¹⁰⁸ Ibid.; i Dekada uključenja Roma (2015): 9.

ECRI preporučuje da vlasti obezbjede odgovarajuća finansijska sredstva za punu provedbu planiranih mjera.

76. ECRI također preporučuje da vlasti primjene Zakon o prebivalištu i boravištu iz 2015. godine na način da se ne ometa pristup Roma identifikacionim dokumentima i rodnim listovima.

II. Teme specifične za Bosnu i Hercegovinu

1. Prelazne preporuke za dalje aktivnosti iz četvrtog kruga

77. ECRI je u svom izvještaju za Bosnu i Hercegovinu 2010. godine preporučio da vlasti obezbjede sudijama, tužiocima i advokatima posebnu obuku o Zakonu o sprječavanju svih oblika diskriminacije, kao i obuku generalno o rasnoj diskriminaciji. U svojim prelaznim zaključcima za dalje aktivnosti iz 2013. godine ECRI je konstatovao da je preporuka djelimično provedena i da su centri za obuku sudija i tužilaca dva entiteta organizirali obuke o primjeni Zakona o sprječavanju svih oblika diskriminacije. Međutim, osim jednog informativnog sastanka, advokati nisu imali nikakvu obuku o pomenutom zakonu¹⁰⁹. U novembru 2014. godine¹¹⁰ vlasti su obavijestile ECRI da je oko 30% ciljne grupe pohađalo pomenute obuke, a početkom 2016. su ukazali na to da se ova brojka povećala na oko 50%. Programi obuke su planirani da se nastave i to devet obuka za 275 sudija i tužilaca je planirano u Federaciji u 2016. godini dok su tri takve obuke za 90 učesnika planirane za realizaciju u RS. Delegacija ECRI-a je također obavještена da je predmet sada uvršten u pravosudni ispit za advokate u RS te da je sličan korak planiran i u Federaciji.
78. Preporuka ECRI-a iz 2010. godine da se riješe svi preostali slučajevi „dvije škole pod istim krovom“ nije provedena i o njoj je bilo riječi ranije u tekstu u stavci 54 (dio I.4).
79. ECRI je 2010. preporučio da vlasti stanu u kraj slučajevima diskriminacije na etničkoj osnovi u oblasti penzionih prava i da preduzmu sve neophodne zakonodavne korake da osiguraju da se u budućnosti ne pojavljuju novi, slični slučajevi. U zaključcima iz 2013. godine ECRI je utvrdio da je preporuka djelimično provedena¹¹¹. Osim koraka koji su već navedeni u zaključcima, vlasti su obavijestile delegaciju ECRI-a da su preostali problemi u oblasti penzionih prava sada riješeni. Poteškoće su, međutim, i dalje prisutne u pogledu jednakog priznavanja ispunjavanja uslova za invalidnine, koji se razlikuju u RS i Federaciji, i često se odražavaju na penzionere¹¹². Vlasti su obavijestile ECRI da je planirano da se odgovarajući kriteriji usklade u skorij budućnosti.

2. Pitanja koja se odnose na efektivnost nezavisnih tijela kojima je povjerena borba protiv rasizma i rasne diskriminacije, prema opštim političkim preporukama ECRI-a broj 2 i 7

80. ECRI primjećuje da je proces donošenja odluka u sklopu Institucije ombudsmena često složen. Tri ombudsmena, po jedan iz svakog od tri konstitutivna naroda¹¹³, sve odluke donose konsenzusom. To usporava proces, ali i znači da se u praksi ne razmatraju predmeti koji se u postojećoj klimi etničkih podjela smatraju previše

¹⁰⁹ ECRI (2013): 5.

¹¹⁰ Vidjeti fus notu 77 ranije u tekstu.

¹¹¹ ECRI (2013): 6.

¹¹² Vidjeti i stavku 63 ranije u tekstu.

¹¹³ U skladu sa članom 3(7) Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o ombudsmenu za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2006), ombudsmeni se imenuju iz tri konstitutivna naroda. U istom članu se također navodi da to, međutim, ne isključuje mogućnost imenovanja i iz reda 'ostalih'. Očigledna protivrječnost ove dvije odredbe nije riješena Zakonom. (Vidjeti i: Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija) (2015) stavke 42-45; i Human Rights Watch (2012): 22).

politički osjetljivima. Primjer je pitanje segregacije u školama¹¹⁴. Iako ove pritužbe čine samo mali dio ukupnog broja predmeta¹¹⁵, Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija) Vijeća Evrope pominje da „ova vrsta ‘poricanja pravde’ baca mrlju na ugled Institucije te umanjuje javno povjerenje u njenu mogućnost da se nepristrasno bavi kontroverznijim pitanjima“¹¹⁶.

81. Institucija ombudsmena, koja kombinuje funkcije tipičnog ombudsmena sa funkcijama specijaliziranog tijela za borbu protiv diskriminacije, nije dovoljno kadrovski popunjena. Od 90 radnih mjesta, uključujući administrativno osoblje, samo je njih 54 trenutno popunjeno, a ostala su upražnjena zbog budžetskih ograničenja i odgovarajućih ograničenja novog zapošljavanja. Odjel zadužen za istraživanje navodnih slučajeva diskriminacije na *bilo* kom osnovu¹¹⁷ navedenom u Zakonu o zabrani diskriminacije trenutno ima samo dvoje zaposlenih, što u velikoj mjeri utiče na sposobnost Institucije da efektivno provodi svoj mandat. Također nema dovoljno finansijskih resursa za provođenje aktivnosti na podizanju svijesti šire javnosti o Instituciji ombudsmena i mogućnosti podnošenja žalbi.
82. Vlasti su izradile nacrt zakona za izmjenu i dopunu postojećeg Zakona o ombudsmenima. Prema članu 50(3) nacrta zakona, tri državna tijela (Ministarstvo finansija i trezora, Vijeće ministara i Predsjedništvo) bi imala pravo prilagoditi budžet Institucije ombudsmena nakon što ga usvoji Komisija za budžet državnog Parlamenta. ECRI se slaže sa Venecijanskom komisijom Vijeća Evrope koja je u svom mišljenju o nacrtu zakona još jednom istakla poseban značaj finansijskih resursa za nezavisnost Institucije ombudsmena i preporučila da se ove odredbe prerade¹¹⁸.
83. Ombudsmeni sa kojima se delegacija ECRI-a susrela obavijestili su je da je u proteklim godinama samo oko 50% preporuka Institucije ombudsmena u potpunosti provedeno. To pokazuje ograničeni značaj koji se pripisuje tim odlukama, uključujući i od strane javnih institucija i organa vlasti.
84. ECRI preporučuje da vlasti osnaže institucionalni kapacitet Institucije ombudsmena kako bi se ona bolje osposobila da efektivno provodi svoj mandat borbe protiv diskriminacije. To bi obuhvatalo, inter alia, pojednostavljene procese donošenja odluka i odgovarajuće povećanje finansijskih sredstava kako bi se obezbjedili dovoljni kadrovski resursi i provele kampanje podizanja svijesti. Vlasti bi također trebale obezbjediti da u kontekstu planiranih izmjena i dopuna Zakon o ombudsmenima, Institucija ombudsmena zadrži punu finansijsku nezavisnost od vlasti. Osim toga, vlasti bi trebale povećati svoje napore na promovisanju provođenja preporuka Institucije ombudsmena.

3. Politike borbe protiv diskriminacije i netolerancije prema LGBT osobama¹¹⁹

- Podaci

85. Vlasti su obavijestile delegaciju ECRI-a da nema statističkih podataka o veličini LGBT populacije u zemlji i da postoje tek ograničeni podaci o pitanjima vezanim za LGBT, jer ne postoje zvanične mjere za prikupljanje i analizu podataka o diskriminaciji na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. To za rezultat

¹¹⁴ Venecijanska komisija (2015): stavka 39.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Pobrojane osnove prevazilaze one koje su relevantne za madat ECRI-a te obuhvataju i, na primjer, pol, društveni položaj, obrazovanje i članstvo u sindikatu (Zakon o zabrani diskriminacije (2009): član 2).

¹¹⁸ Venecijanska komisija (2015): stavke 87-88. Vidjeti i Opštu političku preporuku ECRI-a br. 2 o specijaliziranim tijelima za borbu protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije na nacionalnom nivou – Dodatak: poglavlje D, principi 5(1) i 7(3).

¹¹⁹ Što se tiče definicije LGBT vidjeti Vijeće Evrope, diskriminacija zasnovana na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu u Evropi 2011:21 i 139 et seq.

ima oskudne informacije o diskriminaciji LGBT osoba u različitim oblastima, kao što su zapošljavanje, obrazovanje, stambeno zbrinjavanje ili zdravstvena zaštita. Preporuka CM/Rec(2010)5 Odbora ministara Vijeća Evrope o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta ukazuje da se lični podaci koji se odnose na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet osobe mogu prikupljati kada je to neophodno u posebnu, zakonitu i legitimnu svrhu. Jasno je da bez takvih informacija ne može biti ni čvrste osnove za razvoj i provedbu politika za rješavanje netolerancije prema i diskriminacije LGBT osoba.

86. ECRI ističe pozitivnu činjenicu da je 2015. godine Komisija za ljudska prava Parlamenta Bosne i Hercegovine po prvi put raspravljala o pitanju diskriminacije LGBT osoba i zadužila Instituciju ombudsmena da sačini izvještaj o tom pitanju, što je kasnije dovelo do formiranja međuresorne radne grupe uz učešće grupa civilnog društva. ECRI želi da ohrabri radnu grupu i Instituciju ombudsmena da sačine sveobuhvatan pregled oblasti u kojima su LGBT osobe diskriminirane i da daju konkretne preporuke o načinu na koji rješavati utvrđene probleme. ECRI također konstatuje da su LGBT pitanja uvrštena u Gender akcioni plan na državnom nivou i da su 2015. godine ova pitanja po prvi put uvrštena i u gender akcione planove na entitetskom nivou.

- **Zakonski propisi**

- *Istopolne zajednice*

87. U državi nema mogućnosti registracije istopolnih zajednica. ECRI vjeruje da odsustvo priznavanja istopolnih zajednica može dovesti do različitih oblika diskriminacije u oblasti socijalnih prava. U tom pogledu skreće pažnju vlasti na Preporuku CM/Rec(2010)5 Odbora ministara Vijeća Evrope zemljama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta¹²⁰.
88. ECRI također želi skrenuti pažnju vlasti na presudu Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Oliari i drugi protiv Italije u kojoj je Sud utvrdio da iako članom 12. Evropske konvencije o ljudskim pravima nije nametnuta obaveza vlasti da dozvole pristup braku istopolnim parovima, nedostatak pravnog okvira kojim se dozvoljava priznavanje i zaštita njihovog odnosa predstavlja kršenje, u slučaju pravnog poretka Italije¹²¹, njihovih prava u skladu sa članom 8. Konvencije¹²².
89. ECRI preporučuje da vlasti osiguraju pravni okvir kojim se istopolnim parovima daje mogućnost da njihov odnos bude priznat i zaštićen s ciljem rješavanja praktičnih problema vezanih za društvene prilike u kojima žive.

- *Promjena pola*

90. Operacije promjene pola nisu dostupne u Bosni i Hercegovini i moraju se izvoditi u inostranstvu. Vlasti su obavijestile delegaciju ECRI-a da javni sistem zdravstvene zaštite ne pokriva ovakve troškove. Prema postojećoj praksi, transrodne osobe mogu promijeniti ime i matični broj, uključujući i spolnu odrednicu, nakon što se podvrgnu proceduri potpune promjene pola, uključujući i operaciju¹²³. U tu svrhu trebaju predočiti nalaze doktora. Iako do sada nisu prijavljeni nikakvi problemi, nema, međutim, nikakvih pravnih ili administrativnih

¹²⁰ Vijeće Evrope, Odbor ministara, Preporuka CM/Rec(2010)5, a posebno stavke 24 i 25.

¹²¹ ECRI podsjeća da je u predmetu Vallianatos i drugi protiv Grčke Evropski sud za ljudska prava utvrdio kršenje člana 14. Evropske konvencije o ljudskim pravima zajedno sa članom 8. Konvencije, jer heteroseksualni parovi nisu jedni koji mogu zaključiti građansku zajednicu što je predviđeno državnim zakonom. Istaknuto je i da utvrđivanje kršenja člana 8. u predmetu Oliari i drugi protiv Italije nije zasnovano na činjenici da su državnim zakonom diskriminirani istopolni parovi.

¹²² ECtHR (2015), Oliari i drugi protiv Italije (aplikacije br. 18766/11 i 36030/11) presuda.

¹²³ Sarajevski otvoreni centar (2015): 14.

odredbi za priznavanje procedura promjene pola i za reguliranje pratećih administrativnih procesa¹²⁴. U tom kontekstu ECRI želi ohrabriti vlasti da iskoriste postojeće odluke i smjernice koje su pripremila različita tijela Vijeća Evrope kako bi uspostavili kriterije za reguliranje procedure promjene pola i zakonskog priznavanja pola¹²⁵.

91. ECRI preporučuje da vlasti reguliraju proceduru i uslove promjene pola u skladu sa smjernicama Vijeća Evrope.

- **Diskriminacija LGBT osoba u ključnim oblastima društvenog života**

92. Iako su se počeli pojavljivati neki znaci napretka, nivo tolerancije prema LGBT osobama je i dalje slab u zemlji. Istraživanje provedeno 2013. godine ukazalo je da 56,5% ispitanika u Bosni i Hercegovini smatra da je homoseksualnost bolest koju treba liječiti¹²⁶. Nevladine organizacije opisuju opštu situaciju u zemlji kao situaciju u kojoj se seksualnost i seksualna orijentacija smatraju privatnom stvari o kojoj se ne treba raspravljati u javnoj sferi¹²⁷. Kao rezultat toga LGBT osobe su sklone da skrivaju svoju seksualnu orijentaciju¹²⁸. Prema anketi provedenoj 2013. godine među 545 LGBT osoba 35,8% njih je doživjelo diskriminaciju zbog svoje seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. U 93,8% slučajeva doživljena diskriminacija nije prijavljena uglavnom iz straha od objavljivanja nečijeg LGBT identiteta i nedostatka povjerenja u organe vlasti¹²⁹.

93. Sarajevski otvoreni centar je 2013. godine prijavio tri slučaja diskriminacije u oblasti stambenog zbrinjavanja, pristupa robama i uslugama i zapošljavanja¹³⁰. Tokom 2014. organizacija je dokumentirala tri slučaja diskriminacije vezane za LGBT osobe u institucijama srednjeg i visokog obrazovanja¹³¹.

94. Ministarstvo obrazovanja Unsko-sanskog kantona je 2014. godine podržalo obuku osoblja srednjih škola u kantonu kojem je podignuta svijest o LGBT pitanjima 17 članova osoblja (profesora, asistenata i psihologa) iz različitih srednjih škola. Obuka je organizirana zajedno sa Sarajevskim otvorenim centrom, grupom žena CURE i fondacijom Heinrich Böll¹³². U Kantonu Sarajevo je kurs o zdravim životnim stilovima, koji je ponuđen kao alternativa učenicima koji ne pohađaju časove vjerskog obrazovanja, obuhvatio pitanja koja se tiču seksualne orijentacije i tolerancije prema LGBT osobama. ECRI je, međutim, obaviješten da su ovo bile dvije vanredne aktivnosti i da nisu dio šireg programa podizanja svijesti o LGBT pitanjima, uprkos očiglednoj potrebi za takvim aktivnostima kako bi se riješilo pitanje netolerancije sa kojom se LGBT osobe suočavaju (vidjeti stavke 26-29 i 43-44).

¹²⁴ Vlasti su obavijestile ECRI da je u RS Zakon o matičnim knjigama (2009) izmjenjen 2013. godine i da sada daje mogućnost promjene polne odrednice u matičnim knjigama rođenih.

¹²⁵ Posebno, relevantna presuda Evropskog suda za ljudska prava kao što je ECtHR (2015), Y.Y protiv Turske (aplikacija br.14793/08) presuda; i ECtHR (2002), Goodwin protiv Velike Britanije, (aplikacija br. 28957/95) presuda [GC]; Vijeće Evrope, Odbor ministara, Preporuka CM/Rec(2010)5, stavke 21, 22 i 23; Vijeće Evrope, jedinica za seksualnu orijentaciju i rodni identitet (2015), Zaštita ljudskih prava transrodnih osoba – kratak vodič za pravno priznavanje roda; i Vijeće Evrope, Komesar za ljudska prava (2009), Ljudska prava i rodni identitet.

¹²⁶ Sarajevski otvoreni centar (19. decembar 2013).

¹²⁷ Danski institut za ljudska prava / COWI (2009): 5.

¹²⁸ Sarajevski otvoreni centar (2013): 29-31.

¹²⁹ Ibid.: 31-33.

¹³⁰ Sarajevski otvoreni centar (2014): 18.

¹³¹ Sarajevski otvoreni centar (2015b): 14.

¹³² ILGA Europe (2015b): 50.

95. ECRI preporučuje da vlasti, u bliskoj saradnji sa organizacijama LGBT, provedu aktivnosti na podizanju svijesti radi unaprijeđivanja tolerancije i borbe protiv diskriminacije LGBT osoba.

PRELAZNE PREPORUKE ZA DALJNJE AKTIVNOSTI

Dvije konkretne preporuke za koje ECRI traži od vlasti Bosne i Hercegovine da imaju prioritet u implementaciji su kako slijedi:

- ECRI snažno ponavlja preporuke date u stavkama 68 do 72 u izvještaju iz 2010. godine, a posebno u pogledu hitne potrebe da se okončaju svi oblici segregacije u školama, uključujući i „dvije škole pod jednim krovom“ i monoetničke škole, kao i primjene i dalje razrade zajedničkog jezgra nastavnog plana i programa. ECRI također snažno preporučuje da se obezbjede inkluzivna i nediskriminirajuća okruženja za učenje u svim školama kao i uklanjanje svih simbola koji predstavljaju etničku ili vjersku pristrasnost.
- ECRI preporučuje da vlasti osnaže institucionalni kapacitet Institucije ombudsmena kako bi se ona bolje osposobila da efektivno provodi svoj mandat borbe protiv diskriminacije. To bi obuhvatalo, inter alia, pojednostavljene procese donošenja odluka i odgovarajuće povećanje finansijskih sredstava kako bi se obezbjedili dovoljni kadrovski resursi i provele kampanje podizanja svijesti. Vlasti bi također trebale obezbjediti da u kontekstu planiranih izmjena i dopuna Zakon o ombudsmenima, Institucija ombudsmena zadrži punu finansijsku nezavisnost od vlasti. Osim toga, vlasti bi trebale povećati svoje napore na promovisanju provođenja preporuka Institucije ombudsmena.

ECRI će provesti prelazno praćenje u vezi s ove dvije preporuke najkasnije dvije godine po objavljivanju ovog izvještaja.

SPISAK PREPORUKA

Mjesto preporuka u tekstu izvještaja prikazano je u zagradama.

1. (§ 6) ECRI preporučuje da vlasti usklade Krivični zakon Bosne i Hercegovine, generalno, sa Opštom političkom preporukom br. 7 kao što je naznačeno u ranijim stavkama; a naročito bi trebale izričito (i) dodati jezik, boju kože, državljanstvo, seksualnu orijentaciju i rodni identitet pobrojanim osnovama u članovima 145, 145a, 171 i 176; (ii) kriminalizirati rasističke uvrede, klevete i prijetnje, kao i javno izražavanje ideologije koja, zbog rasističkih ciljeva, propagira superiornost ili potcjenjuje ili omalovažava grupu osoba na osnovu rase, boje kože, jezika, vjeroispovjesti, nacionalnosti, ili nacionalnog ili etničkog porijekla; (iii) zabraniti formiranje i predvođenje grupa koje promoviraju rasizam, kao i podršku takvim grupama i učesće u njihovim aktivnostima; (iv) zabraniti javno širenje ili podjelu, ili proizvodnju i skladištenje s ciljem javnog širenja i podjele, pisanog, slikovnog ili drugog materijala sa rasističkim sadržajem, a zbog rasističkih ciljeva; i (v) kriminalizirati javno negiranje, umanjivanje, opravdavanje ili odobravanje krivičnih djela genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina, zbog rasističkih ciljeva. Osim toga, rasna i homofobična, odnosno transfobična pobuda se trebaju uvesti kao otežavajuće okolnosti na državnom i entitetskom nivou, gdje to već nije slučaj.
2. (§ 9) ECRI preporučuje da vlasti usklade građansko i upravno pravo, generalno, sa Opštom političkom preporukom br. 7 kao što je naznačeno u ranijim stavkama; a naročito trebaju izmijeniti i dopuniti Zakon o zabrani diskriminacije da izričito: (i) obuhvati državljanstvo i rodni indentitet kao zabranjene osnove; (ii) zabrani djela diskriminacije udruživanjem i najavljenju namjeru diskriminacije; (iii) stvori obavezu izmjene i dopune ili proglašavanja nevažećim diskriminirajućih odredbi sadržanih u ugovorima, sporazumima i pravilima u oblasti zapošljavanja ili unutarnjim pravilnicima udruženja ili stručnih tijela, kao što je to preporučeno u Opštoj političkoj preporuci ECRI-a br. 7, stavka 14. Osim toga, vlasti trebaju uvesti odredbe kako bi se suzbilo javno finansiranje rasističkih političkih stranaka ili organizacija.
3. (§ 12) ECRI preporučuje da vlasti Instituciji ombudsmena daju pravo i kapacitet da predstavlja žrtve u postupcima pred sudom u predmetima diskriminacije.
4. (§ 18) ECRI snažno preporučuje da odgovarajuće vlasti promijene sve nazive javnih mjesta, kao što su studentski dom na Palama i ulice koje su imena dobile po ratnim zločincima i saradnicima nacista, koji bi mogli dovesti do javnog negiranja, umanjivanja, opravdavanja ili odobravanja genocida, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina, zbog rasističkih ciljeva, te da se u budućnosti suzdrže od upotrebe takvih naziva.
5. (§ 37) ECRI preporučuje da vlasti, zajedno sa odgovarajućim grupama civilnog društva i međunarodnim organizacijama, izrade sveobuhvatnu strategiju borbe protiv govora mržnje. Strategija bi trebala na djelotvoran način iskoristiti Opštu političku preporuku ECRI-a broj 15 za borbu protiv govora mržnje. Treba, inter alia, obuhvatati i (i) proaktivan mehanizam praćenja govora mržnje; (ii) bližu saradnju između organa vlasti koji se bave provođenjem zakona i samoregulatornih medijskih tijela kako bi se omogućilo krivično gonjenje govora mržnje; (iii) proširenje mandata Centralne izborne komisije da prati upotrebu govora mržnje tokom cjelokupnog trajanja izbornih kampanja; i (iv) veću uključenost vlasti u pokretanju i vođenju kampanja protiv govora mržnje, uključujući promociju osude i kontragovor od strane političkih predstavnika i zvaničnika.

6. (§ 38) ECRI ponavlja preporuku datu u svom izvještaju iz 2010. godine koja se odnosi na potrebu suzbijanja korištenja etnički zapaljivog javnog govora i izjava od strane političara (stavke 46 do 48) kao i one koje se odnose na govor mržnje u medijima (stavke 51 do 53).
7. (§ 50) ECRI preporučuje da vlasti (i) izvrše ocjenu obuka na temu krivičnih djela počinjenih iz mržnje za policijske službenike, tužioce i sudije kako bi se napravila potrebna poboljšanja; (ii) nastave da izvode i proširuju programe obuka; i (iii) da se tim obukama na odgovarajući način obuhvati i nasilje nad povratnicima, vjerskim zajednicama i LGBT osobama.
8. (§ 51) ECRI preporučuje da vlasti obezbjede da odgovarajuće agencije za provođenje zakona na odgovarajući način uzmu u obzir svaku homofobnu, odnosno transfobnu pobudu u slučajevima nasilja prilikom istraživanja takvih incidenata.
9. (§ 52) ECRI preporučuje revidiranje udžbenika koji se koristi za vjersko obrazovanje u osmom razredu osnovne škole u RS i uklanjanje svog sadržaja kojim se podstiče na nasilje i mržnju protiv Jehovinih svjedoka.
10. (§ 59) ECRI snažno ponavlja preporuke date u stavkama 68-72 izvještaja iz 2010. godine, a posebno u pogledu hitne potrebe da se okončaju svi oblici segregacije u školama, uključujući i „dvije škole pod jednim krovom“ i monoetničke škole, kao i u pogledu primjene i dalje razrade zajedničkog jezgra nastavnog plana i programa. ECRI također snažno preporučuje da se obezbjede inkluzivna i nediskriminirajuća okruženja za učenje u svim školama kao i uklanjanje svih simbola koji predstavljaju etničku ili vjersku pristrasnost.
11. (§ 64) ECRI preporučuje da vlasti, u saradnji sa UNHCR-om, prikupe odgovarajuće podatke o povratnicima i sagledaju njihovu socijalnu situaciju, ranjivosti i potrebe. Vlasti trebaju u potpunosti provesti revidiranu strategiju za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma. ECRI također preporučuje da vlasti obezbjede da se od povratnika, nakon povrata imovine, ne traže nikakva plaćanja za radove izvršene na imovini tokom njihovog odustva. Osim toga, ECRI preporučuje da vlasti uspostave djelotvoran mehanizam kojim će se osigurati da povratnici ne budu u nepovoljnom položaju u pogledu davanja iz socijalne zaštite i da ne budu predmetom dugotrajnog čekanja prilikom ponovne prijave za takva davanja nakon povratka.
12. (§ 67) ECRI snažno preporučuje da vlasti provedu presudu Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine iz 2009. godine. ECRI također ponovo daje preporuku datu u stavci 81. izvještaja iz 2010. koja se tiče potrebe da se osigura da pripadnici nacionalnih manjina kao i lica koja se ne identifikuju sa bilo kojim konstitutivnim narodom ili nacionalnom manjinom u pravu kao i u praksi imaju jednake mogućnosti pristupa zaposlenju u javnom sektoru.
13. (§ 75) ECRI preporučuje da vlasti pripreme sveobuhvatnu i integrisanu državnu strategiju za Rome. Ta bi strategija, inter alia, obuhvatala (i) mjere s ciljem usklađivanja stope pohađanja i završetka škole, kao i stope zaposlenosti, Romske zajednice sa nivoima za ukupno stanovništvo; (ii) veći broj aktivnosti na podizanju svijesti radi informisanja Roma o njihovim pravima; i (iii) fokus na pol kojim se rješavaju potrebe i ranjivosti djevojčica i žena Romkinja. Osim toga, ECRI preporučuje da vlasti obezbjede odgovarajuća finansijska sredstva za punu provedbu planiranih mjera.
14. (§ 76) ECRI također preporučuje da vlasti primjene Zakon o prebivalištu i boravišta iz 2015. godine na način da se ne ometa pristup Roma identifikacionim dokumentima i rodnim listovima.

15. (§ 84) ECRI preporučuje da vlasti osnaže institucionalni kapacitet Institucije ombudsmena kako bi se ona bolje osposobila da efektivno provodi svoj mandat borbe protiv diskriminacije. To bi obuhvatalo, inter alia, pojednostavljene procese donošenja odluka i odgovarajuće povećanje finansijskih sredstava kako bi se obezbjedili dovoljni kadrovski resursi i provele kampanje podizanja svijesti. Vlasti bi također trebale obezbjediti da u kontekstu planiranih izmjena i dopuna Zakon o ombudsmenima, Institucija ombudsmena zadrži punu finansijsku nezavisnost od vlasti. Osim toga, vlasti bi trebale povećati svoje napore na promovisanju provođenja preporuka Institucije ombudsmena.
16. (§ 89) ECRI preporučuje da vlasti osiguraju pravni okvir kojim se istopolnim parovima daje mogućnost da njihov odnos bude priznat i zaštićen s ciljem rješavanja praktičnih problema vezanih za društvene prilike u kojima žive.
17. (§ 91) ECRI preporučuje da vlasti reguliraju proceduru i uslove promjene pola u skladu sa smjernicama Vijeća Evrope.
18. (§ 95) ECRI preporučuje da vlasti, u bliskoj saradnji sa organizacijama LGBT, provedu aktivnosti na podizanju svijesti radi unaprijeđivanja tolerancije i borbe protiv diskriminacije LGBT osoba.

BIBLIOGRAFIJA

U ovoj bibliografiji nabrajaju se glavni objavljeni izvori koji su bili korišteni tokom ispitivanja situacije u Bosni i Hercegovini. Nju ne treba smatrati iscrpnom listom svih izvora informacija dostupnih ECRI-u prilikom sastavljanja ovog izvještaja.

European Commission against Racism and Intolerance (ECRI)

1. ECRI (2014), Conclusions on the implementation of the recommendations in respect of Bosnia and Herzegovina subject to interim follow-up, CRI(2014)4.
2. ECRI (2011a), Second report on Bosnia and Herzegovina, CRI(2011)2.
3. ECRI (2005), First report on Bosnia and Herzegovina, CRI(2005)2.
4. ECRI (1996), General Policy Recommendation No. 1: Combating racism, xenophobia, antisemitism and intolerance, CRI(96)43.
5. ECRI (1997), General Policy Recommendation No. 2: Specialised bodies to combat racism, xenophobia, antisemitism and intolerance at national level, CRI(97)36.
6. ECRI (1998a), General Policy Recommendation No. 3: Combating racism and intolerance against Roma/Gypsies, CRI(98)29.
7. ECRI (1998b), General Policy Recommendation No. 4: National surveys on the experience and perception of discrimination and racism from the point of view of potential victims, CRI(98)30.
8. ECRI (2000), General Policy Recommendation No. 5: Combating intolerance and discrimination against Muslims, CRI(2000)21.
9. ECRI (2001), General Policy Recommendation No. 6: Combating the dissemination of racist, xenophobic and antisemitic material via the Internet, CRI(2001)1.
10. ECRI (2003), General Policy Recommendation No. 7: National legislation to combat racism and racial discrimination, CRI(2003)8.
11. ECRI (2004a), General Policy Recommendation No. 8: Combating racism while fighting terrorism, CRI(2004)26.
12. ECRI (2004b), General Policy Recommendation No. 9: The fight against antisemitism, CRI(2004)37.
13. ECRI (2007a), General Policy Recommendation No. 10: Combating racism and racial discrimination in and through school education, CRI(2007)6.
14. ECRI (2007b), General Policy Recommendation No. 11: Combating racism and racial discrimination in policing, CRI(2007)39.
15. ECRI (2009), General Policy Recommendation No. 12: Combating racism and racial discrimination in the field of sport, 2009, CRI(2009)5.
16. ECRI (2011b), General Policy Recommendation No. 13: Combating anti-Gypsyism and discrimination against Roma, 2011, CRI(2011)37.
17. ECRI (2012), General Policy Recommendation No. 14: Combating racism and racial discrimination in employment, CRI(2012)48.
18. ECRI (2016a), General Policy Recommendation No. 15: Combating Hate Speech, CRI(2016)15.
19. ECRI (2016b), General Policy Recommendation No. 16: Safeguarding irregularly present migrants from discrimination, CRI(2016)16.

Other sources

20. Albanian Media Institute (2014), Addressing online hate speech in South East Europe: The role of media accountability, <http://www.institutemedia.org/Documents/PDF/Hate%20speech%20in%20online%20media%20in%20SEE.pdf>.
21. Analitika, Project: Prosecuting Hate Crimes in BiH, Start date: 10/2012, <http://analitika.ba/en/projects/prosecuting-hate-crimes-bih>.
22. Analitika (2014), Discussion Paper: The Importance of Prosecuting Hate Speech, <http://analitika.ba/en/publications/importance-prosecuting-hate-speech-post-conflict-country-lessons-and-bosnia-and>.

23. Analitika (2014), Discussion Paper: Drawing the line in Bosnia and Herzegovina: The advocacy of hatred constituting incitement to hostility, discrimination, and violence, http://analitika.ba/sites/default/files/publikacije/drawing_the_line_-_discussion_paper_06_-_17martfinal.pdf.
24. Balkan Inside (2013, December 19), Hate speech became a way of communication in Bosnia and Herzegovina, <http://www.balkaninside.com/hate-speech-became-a-way-of-communication-in-bosnia-and-herzegovina/>.
25. Balkan Insight (2014, March 12), Serb Hate Speech Brings Bosnia Match to Halt, <http://www.balkaninsight.com/en/article/bosnia-serbia-match-stopped-over-nationalistic-slogans>.
26. Balkan Insight (2014, October 9), Insults Fly Ahead of Sunday's Vote in Bosnia, <http://www.balkaninsight.com/en/article/parties-trade-insults-prior-bosnia-elections>.
27. Balkan Insight (2015, April 28), Bosnia Police Station Attack Raises Ethnic Tensions, <http://www.balkaninsight.com/en/article/deadly-terrorist-attack-on-police-station-raises-ethnic-tensions-across-bosnia>.
28. Balkan Insight (2016, March 8), Bosnia Gays Demand Probe Into Attack on Club, <http://www.balkaninsight.com/en/article/lgbt-bosnians-ask-to-investigate-homophobic-attack-03-07-2016>.
29. Balkan Insight (2016, March 21), Bosnian Serb Chief Plays Nationalist Card in Elections, <http://www.balkaninsight.com/en/article/bosnian-serb-chief-plays-nationalist-card-in-elections-03-21-2016>.
30. Balkan Insight (2016, June 23), Bosnia MPs Try to Change Mostar's Ustasa Street Names, <http://www.balkaninsight.com/en/article/streets-in-mostar-celebrate-nazi-collaborationists-06-23-2016>.
31. Balkanist (2015, June 15), Does Bosnian football have an anti-semitism problem, <http://balkanist.net/does-bosnian-football-have-an-anti-semitism-problem/>.
32. Bieber, F. (2012, November 19), "Mixed Meat" or a lesson in national purity in Republika Srpska, <http://florianbieber.org/2012/11/19/lesson-in-national-purity-in-republika-srpska/>.
33. CARE international, Guidelines for monitoring the implementation of the national action plans for Roma inclusion, (no date), <http://carebalkan.org/doc/1389100856.pdf>.
34. Civil Right Defenders (2014, October 6), Elections Fuelling Hate Speech in Bosnia and Herzegovina, <http://www.civilrightsdefenders.org/news/elections-fuelling-hate-speech-in-bosnia-and-herzegovina/>.
35. Civil Rights Defenders (2015, June 10), Human Rights Organisations Proposes amendments to Ensure Adequate Regulation of Hate Crime, <http://www.civilrightsdefenders.org/news/human-rights-organisations-proposes-amendments-to-ensure-adequate-regulation-of-hate-crime/>.
36. Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina (2016, May 26), case U-7/15, decision.
37. Council of Europe, Ad hoc Committee of Experts on Roma Issues (CAHROM), (2013), Thematic Report on Social Housing for Roma and Legalisation of Roma Settlements and Houses (further to the CAHROM thematic visit to Tirana, Albania, from 15 to 17 April 2013), CAHROM(2013)18.
38. Council of Europe, Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities (2014), Comments of the Government of Bosnia and Herzegovina on the Third Opinion of the Advisory Committee on the Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Bosnia and Herzegovina, GVT/COM/III(2014)001.
39. Council of Europe, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) (2015), Opinion on the Draft Law on Ombudsman for Human Rights of Bosnia and Herzegovina.
40. Council of Europe, Committee of Ministers (1997), Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to the member States on "hate speech", adopted on 30.10.1997, http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/other_committees/dh-lgbt_docs/CM_Rec%2897%2920_en.pdf.
41. Council of Europe, European Court of Human Rights (ECtHR) (GC) (2009), Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina, applications nos. 27996/06 and 34836/06, judgment.

42. Council of Europe, ECtHR (2014), Zornić v. Bosnia and Herzegovina, application no. 3861/06.
43. Council of Europe, Steering Committee for Human Rights (2013), Follow-up to Recommendation CM/Rec(2010)05 on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity, Member states replies, CDDH(2013)004FIN, [http://www.coe.int/t/dgh/standardsetting/hrpolicy/others_issues/lgbt/Questionnaire/CDDH\(2013\)004_FIN.pdf](http://www.coe.int/t/dgh/standardsetting/hrpolicy/others_issues/lgbt/Questionnaire/CDDH(2013)004_FIN.pdf).
44. Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina (2007), Action Plan of Bosnia and Herzegovina for Addressing Roma Issues in the Field of Employment, Housing, Health Care, 2007.
45. Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina (2015), Action Plan for Children for Bosnia and Herzegovina 2015 – 2018.
46. Council of National Minorities of Bosnia and Herzegovina, in European Charter for Regional or Minority Languages (2015), Second periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter: Bosnia and Herzegovina.
47. Cukrowska, E., Kóczé, A. (2013). Interplay between gender and ethnicity: exposing structural disparities of Romani women. Analysis of the UNDP/World Bank/EC regional Roma survey data. Roma Inclusion Working Papers. Bratislava: UNDP.
48. Danish Institute for Human Rights / COWI (2009), Legal Study on Homophobia, Transphobia and Discrimination, http://www.coe.int/t/Commissioner/Source/LGBT/BosniaHerzegovinaLegal_E.pdf.
49. Decade of Roma Inclusion 2005-2015 (2014a), Bosnia and Herzegovina Progress Report 2013, www.romadecade.org/cms/upload/file/9762_file3_bih-2013.pdf.
50. Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation (2014b), Civil Society Monitoring on the Implementation of the National Roma Inclusion Strategy and Decade Action Plan in Bosnia and Herzegovina in 2012 and 2013.
51. Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation (2015), Roma Inclusion Index 2015.
52. Delegation of the European Union to Bosnia and Herzegovina (2014, September 15), Hate speech is not acceptable in a democratic society, says EU, <http://europa.ba/News.aspx?newsid=7266&lang=EN>.
53. Delegation of the EU to Bosnia and Herzegovina (2015, March 5), Steering Board of the project “Support to durable solutions of Revised Annex VII Dayton Peace Agreement Implementation Strategy” established, <http://europa.ba/?p=17078>.
54. Dxidix, D. (2015, February 13), Bosnia’s Segregated Schools Maintain Educational Divide Balkan Insight, www.balkaninsight.com/en/article/bosnia-s-segregated-schools-maintain-educational-divide.
55. European Commission (2013), Bosnia and Herzegovina 2013 Progress Report, SWD(2013)415 final, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/ba_rapport_2013.pdf.
56. European Commission (2014), Bosnia and Herzegovina Progress Report, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-bosnia-and-herzegovina-progress-report_en.pdf.
57. European Commission (2015), Commission Staff Working Document, Bosnia and Herzegovina 2015 report, SWD(2015)214 final, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_bosnia_and_herzegovina.pdf.
58. Human Rights Watch (2012), Second Class Citizens – Discrimination against Roma, Jews and Other National Minorities in Bosnia and Herzegovina.
59. Human Rights Watch (2014, February 4), Bosnia and Herzegovina: Attack on LGBT Activists - Ensure Justice, Protection for Activists, <https://www.hrw.org/news/2014/02/04/bosnia-and-herzegovina-attack-lgbt-activists>.
60. ILGA-Europe (2015a), Review of the Human Rights Situation of LGBTI people in Bosnia and Herzegovina - Contribution to the 2015 EC Progress Report, http://www.ilga-europe.org/sites/default/files/ilga-europes_submission_to_ec_2015_progress_report-bih.pdf.

61. ILGA (International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans & Intersex Association)-Europe (2015b), Annual Review - Bosnia and Herzegovina, http://www.ilga-europe.org/sites/default/files/01_full_annual_review_updated.pdf.
62. Initiative for Monitoring Bosnia and Herzegovina's European Integration (2014), Alternative Progress Report 2014, http://adi.org.ba/wp-content/uploads/2014/07/Alternativni-izvjestaj-2014_ENG_za-web.pdf.
63. Institution of the Ombudsman for Human Rights of Bosnia and Herzegovina (2014), Special Report on the status of Roma in Bosnia and Herzegovina, www.osce.org/bih/110495?download=true.
64. Institution of the Ombudsman for Human Rights of Bosnia and Herzegovina (2015), Annual Report 2014, http://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obudsmen_doc2015051514434319eng.pdf.
65. Internal displacement monitoring centre (IDMC) (2015, November 19), Bosnia and Herzegovina: Ethno-political agendas still prolonging displacement, www.internal-displacement.org/europe-the-caucasus-and-central-asia/bosnia-and-herzegovina/2014/bosnia-and-herzegovina-ethno-political-agendas-still-prolonging-displacement.
66. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (Appeals Chamber) (2004, April 19), Judgment in the case Prosecutor v. Krstić.
67. Internews in Bosnia and Herzegovina (2014), Internet Freedom and Online Hate Speech: Media Policy and the Internet in Bosnia-Herzegovina, <http://internews.ba/sites/default/files/resursi/Internet%20freedom%20and%20online%20hate%20speech-Lejla%20Turcilo.pdf>.
68. International Crisis Group (2013), Bosnia's Dangerous Tango: Islam and Nationalism.
69. Interreligious Council in Bosnia and Herzegovina (2016), Protection of Holy sites – Fifth Annual Report, covering the period from 1 November 2014 to 31 October 2015.
70. IREX (2015), Europe & Eurasia Media Sustainability Index 2014, https://www.irex.org/sites/default/files/u105/EE_MSI_2015_Bosnia.pdf.
71. Joint Committee on Human Rights, Rights of Children, Youth, Immigration, Refugees, Asylum and Ethics (no date), www.parlament.ba/sadrzaj/komisije/zajednicke_komisije/ljudska_prava/Default.aspx?mid=1&langTag=en-US&template_id=5&pril=b&id=28474.
72. Jukic, E. M. (2015, June 9), Disputes Delay Publication of Bosnia Census, Balkan Insight, www.balkaninsight.com/en/article/political-disputes-delay-publication-of-bosnia-s-census-results.
73. Latal, S. (2015, May 28), Bosnian Serbs Delay Release of Census Data, Balkan Insight, www.balkaninsight.com/en/article/new-political-games-delay-release-of-bosnia-s-census-data.
74. Ministry of Civil Affairs of Bosnia and Herzegovina (2015), in European Charter for Regional or Minority Languages, Second periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter: Bosnia and Herzegovina.
75. Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina (2010), Revised strategy for the implementation of Annex VII of the Dayton Peace Agreement, <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/lzbieglice/Revidirano%20strategija%20Engleski.pdf>.
76. Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina (no date), Submission of Information to the UN Special Rapporteur on Minority Issues, <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/IEMinorities/ProtectionRoma/BosniaHerzegovina.pdf>.
77. Nezavisne novine (2016, April 18), Mile Budak dobio ulicu u Čapljini, <http://www.nezavisne.com/novosti/gradovi/Mile-Budak-dobio-ulicu-u-Capljini/365660>.
78. O'Higgins, Niall (2012), Roma and Non-Roma in the Labour Market in Central and South Eastern Europe. Roma Inclusion Working Papers. Bratislava: United Nations Development Programme.

79. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Mission to Bosnia and Herzegovina (2013, November 22), OSCE launches online tool to track hate crimes and bias-motivated actions in Bosnia and Herzegovina, <http://www.osce.org/bih/108843>.
80. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Mission to Bosnia and Herzegovina (2015, June 18), Citizens Against Hate in Bosnia and Herzegovina, <http://www.oscebih.org/News.aspx?newsid=2077&lang=EN>.
81. OSCE, Mission to Bosnia and Herzegovina, Combating Hate Crimes, <http://www.oscebih.org/Default.aspx?id=143&lang=EN>.
82. OSCE/Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) Hate Crime Reporting, Bosnia and Herzegovina, <http://hatecrime.osce.org/bosnia-and-herzegovina>.
83. OSCE/ODIHR (2013), Hate Crime Reporting, Bosnia and Herzegovina 2012, <http://hatecrime.osce.org/bosnia-and-herzegovina?year=2012>.
84. OSCE/ODIHR (2014), Hate Crime Reporting, Bosnia and Herzegovina 2013, <http://hatecrime.osce.org/bosnia-and-herzegovina?year=2013>.
85. OSCE/ODIHR Election Observation Mission (2015), Final Report Bosnia and Herzegovina General Elections 12 October 2014, <http://www.osce.org/odihr/elections/bih/133511?download=true>.
86. Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, Council of National Minorities in Bosnia and Herzegovina [online], available at: www.parlament.ba/sadrzaj/komisije/ostalo/manjine/Default.aspx?id=3184&langTag=en-US&pril=b.
87. Pejaković, N. (2012, November 18), Miješano meso (originally published on the website of Glas Srpske) re-published by eTrebinje.com, <http://www.etrebinje.com/magazinsve/kategorije-arhiva-tekstova-po-kategorijama/umjetnost-i-kultura/2206-nikola-pejakovic-mijesano-meso>.
88. Sarajevo Open Centre (2013), Numbers of Life. Analysis of the results of the research on needs of LGBT community in Bosnia-Herzegovina, http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2013/09/Analiza-istrazivanja-eng_web-verzija.pdf.
89. Sarajevo Open Centre (2013, December 19), 56.5% of BiH citizens still think "homosexuality must be cured", <http://soc.ba/en/56-5-of-bih-citizens-still-think-homosexuality-must-be-cured/>.
90. Sarajevo Open Centre (2014), Pink Report - Annual Report on the State of the Human Rights of LGBT Persons in Bosnia and Herzegovina in 2013, <http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2014/04/Pink-report-za-web.pdf>.
91. Sarajevo Open Centre (2015a), Human Rights Papers 12, Criminalisation of Hate Crimes under the Criminal Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina, http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2015/06/HRP_ENG_hate-crime.pdf.
92. Sarajevo Open Centre (2015b), Pink Report - Annual Report on the State of the Human Rights of LGBT People in Bosnia and Herzegovina in 2014, <http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2015/03/Pink-Report-2014-za-web.pdf>.
93. South and East Europe Media Organisation (SEEMO) (2011), Press Freedom in the Western Balkans and Turkey, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/speak_up/seemo.pdf.
94. The Local (2015, April 5), Bosnian fans chant anti-Semitic slogans, <http://www.thelocal.at/20150405/bosnian-fans-chant-anti-semitic-slogans>.
95. Transparency International Bosnia and Herzegovina (2014), National Integrity System Assessment - Bosnia and Herzegovina 2013, http://www.transparency.org/whatwedo/publication/national_integrity_system_assessment_bosnia_and_herzegovina_2013.
96. United Nations, Committee for the Elimination of Racial Discrimination (CERD) (2013), Consideration of reports submitted by States parties under article 9 of the Convention - Bosnia and Herzegovina, CERD/C/BIH/9-11.
97. United Nations, Human Rights Office of the High Commissioner (2012, September 25), Bosnia and Herzegovina: UN Expert urges measures to promote minority rights and unity.

98. Večernji list BiH (2014, July 30), U Bihaću jedna ulica nosi naziv po ratnom zločincu Rasimu Deliću, <http://www.vecernji.ba/u-bihacu-jedna-ulica-nosi-naziv-po-ratnom-zlocincu-rasimu-delicu-953136>.

